

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı

Osman AYDINLI*

Giriş

İslâm düşünce geleneğinde erken dönemde ortaya çıkan ve kısa sürede metodolojisini ve edebiyatını geliştiren makâlât ve fırak geleneği, temel İslâmî ilimler açısından aktif ve belirleyici bir konuma sahip olmasına rağmen zaman içerisinde ihmal edilmiştir. Bununla birlikte bu disiplinin itikâdî ve siyâsî düşünce ekollerini; doğuşuna etki eden faktörler, gelişim süreçleri ve İslâm düşüncesine katkıları bağlamında -objektif ilkelere riayet ederek- tanımlayan, anlayan, açıklayan ve zihniyet analizleri yapan bir bilim dalı olarak günümüzde oldukça mesafe aldığı görülmektedir.

Bilindiği gibi, İslâm mezhepleri tarihi yazıcılığının tarihsel geçmişi ve günümüzdeki konumunu inceleyen yetkin çalışmalar şu ana dek yapılmıştır ve bundan sonra da yapılacaktır. Bu çalışmada Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde İslâm mezhepleri tarihi alanına yönelik çalışmaların tespiti ve takip edilen usûlün ele alınması hedeflenmiştir. Bu amaçla araştırmanın çatısı, kendi bünyesinde iki temel süreç üzerine inşa edilmiştir. İlki, Osmanlı'nın kuruluşundan Tanzimat'a kadar olan dönemdir. Bu süreçte ortaya çıkan Eş'arî, Maturidî ve tasavvufî makâlât ve fırak geleneklerinin tanımlanması ve niteliklerinin belirlenmesi esas alınmıştır. Sonraki süreç ise Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan zaman dilimini içermektedir.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm mezhepleri tarihi yazıcılığını irdelemeden önce meselenin arka planını ve şekillendiği süreci; Osmanlı'da dinî yapı ve dinî ilimlerin konumu¹ ekseninde kısaca vermek istiyoruz.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü.

1 Daha geniş bilgi için bkz. Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Ankara: Hititkitap Yayınları, 2008, s. 43-59.

Osmanlı döneminin sosyo-kültürel konumu, politik refleksi ve dinî düşünce geleneği, büyük ölçüde Selçuklulardan gelen mirasın izlerini taşır. Selçuklu Devleti'nin güçlü veziri Nizamülmülk'ün uygulama fırsatı bulduğu askerî, siyasî ve dinî alanı düzenleme projesi, sadece kendi döneminde değil bir sonraki güçlü Anadolu devletinin dinî ve siyasî yaşamında da etkilerini göstermiştir.

Selçuklular hem devletin idarî mekanizması hem de toplumun örgütlenmesi anlamında İslâm Medeniyeti'nin geleneksel kalıplarına bağlı kaldılar. Nizamülmülk'ün vilayet merkezinde kurduğu medreseler/üniversiteler, Ehl-i sünnet geleneğinden gelen fakihleri, düşünürleri ve eğitimcileri bekliyordu. Nizamülmülk'ün çevresinde bulunan seçkin âlimlerin başında bu mezhebe mensup olan Ebu Meâlî el-Cüveynî (ö. 478/1085) ve Gazzalî (ö. 505/1111) yer almaktaydı. Medreselerde görevlendirilecek kişilerde de bu mezhebe bağlı olmaları koşulu aranıyordu.

Osmanlı döneminin dinî yapısını ve genel ilimler yelpazesi içinde dinî ilimlerin konumunu tespit etmek için ilk planda başvurulabilecek birkaç eser dikkat çekmektedir. Bunların başında Molla Lütü'nin (ö. 900/1495) *Risâle fi mevzuâtı'l-ulûm* isimli risâlesi, Ahmed Taşköprülüzâde'nin (ö. 968/1561) *Mevzuâtı'l-ulûm* adlı kitabı ve Katip Çelebi'nin (ö. 1017/1609) *Keşfü'z-zunûn* isimli eseri gelmektedir.

Molla Lütü *Risâle fi mevzuâtı'l-ulûm* isimli risâlesinde, “Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.” (En'am 6/59) ayetinden hareketle birçok ilimden söz etmektedir. Molla Lütü, bu eserinde bütün Arapça ve şer'î ilimleri tanımları, başlangıçları, ilkeleri ve amaçları açısından tasnif eder. Tasnife giren ilimlerin büyük bir çoğunluğu dil, edebiyat, Kur'an, hadis ve fıkıh alanlarına dairedir. Bunların yanı sıra münazara, mübahasa, dua ve ahlâk konularıyla ilgili ilimler de yer almaktadır. Bu eserde, felsefe, matematik ve tabîî ilimler tasnif edilmemiştir. Molla Lütü eserin sonunda iddialı bir şekilde yaşadığı zamana kadar âlimlerin duymadığı inceleme ve araştırma kurallarını belirlediğini söylemektedir. Bu ilke ve kurallar çerçevesinde ilim yapılabileceğini ifade etmektedir.² Eserin son satırlarında, risâlede verilen şer'î ilimlerin sayısının Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebine ve “ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı” hadisine uygun bir şekilde tespit edildiğini³ söylemesi, bu hadisin sadece firkaların tasnifinde değil ilimlerin sayısını belirleme konusunda da kullanılmış olduğunu göstermesi açısından oldukça ilginçtir. Taşköprülüzâde ve Katip Çelebi de ilimleri sınıflandırırken bu tasnif sisteminden yararlanmıştı.

XVI. yüzyıl âlimlerinden Ahmed Taşköprülüzâde de *Mevzuâtı'l-ulûm* (İlimlerin Konuları) isimli bibliyografik ve ansiklopedik nitelikteki kitabında ilmî disiplinlerin tarihçesini vermiş, ortaya çıkış ve gelişim süreçlerini incelemiş, bilimleri tasnif etmiş, genel konuları tespit etmiş ve her alanla ilgili başvurulacak literatürü ortaya

2 Daha geniş bilgi için bkz. Lütfullah b. Hasan et-Tokadî Molla Lütü, *Risâle fi mevzuâtı'l-ulûm*, Süleymaniye Ktp. Beşir Ağa, no: 152, vr. 35-48; Orhan Şaik Gökyay, *Molla Lütü*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 31.

3 Molla Lütü, *Risâle fi mevzuâtı'l-ulûm*, vr. 48b.

koymuştur. Yazar bu eserinde ulemânın zenginliğin etkisiyle gerçek görevinden uzaklaştığını anlatmış ve bilgiyi, mevki ve zenginlik aracı olarak kullanan ulemâyı sorgulamıştır.⁴ Bu dönemin yapısı incelendiğinde klasik çağın güçlü eserlerinin değil hâşiyeler ve onların hâşiyelerinin yaygın olduğu görülecektir. Taşköprülüzâde, Osmanlı medreselerinde okutulan bu eserinde yaptığı ilimler tasnifinde, 7 (yedi) ana bölümden dördüncü devha olarak "A'yâna İlişkin İlimler (Felsefî İlimler ve Şer'î İlimler)" başlığına yer vermiştir. Bu başlık altında bulunan ilahî ilimler arasında *İlmu makâlâtî'l-fırak* ismini zikretmiştir. Taşköprülüzâde, bu isimle yer verdiği mezhepler tarihi ilmini "ilâhî akîdelerle alâkalı bâtul mezhepleri inceleyen bir ilimdir"⁵ şeklinde tanımlamıştır. Anlaşıldığı kadarıyla tam anlamıyla müstakil bir ilim olamayan fıraklar ilmi bu dönemde İslâm kelâmı içinde değerlendirilmiştir.

Osmanlılarda dinî ilimleri, bibliyografik ve ansiklopedik formatta ele alan diğer bir önemli eser ise XVII. yüzyıl düşünürü Kâtip Çelebi'nin yazdığı *Keşfü'z-zunûn*'dur. On beş binden fazla kitap isminin yer aldığı bu eserde -Taşköprülüzâde'nin yaptığı gibi- ilimlerin tasnif edildiği ve her ilim dalı hakkında genel bilgiler verildiği görülmektedir. Eserler ve ilim dalları alfabetik sıra gözetilerek ele alınmıştır. Eserin mukaddimesinde bilginin tanımı verilerek ilimlerin ortaya çıkış süreçleri, gelişimi, ilgili oldukları alanlar, ilmin genel sorunları, amacı, ilimlerle ilgili yapılan tasnifler, bu tasniflerde izlenen metot, bilimin İslâm düşünce geleneğindeki yeri ve katkıları irdelenmiştir.⁶

Kuruluş ve gelişim süreci esas alındığında Osmanlı ilim geleneği diğer alanlarda olduğu gibi Selçuklu'dan gelen ilmî zihniyetin izlerini taşımaktadır. Selçuklu döneminde var olan sufi eğilim ve cereyan eden felsefe-kelam tartışması, Osmanlı devletinde de gündemde kalmayı sürdürmüştür.

I. Osmanlılar Döneminde Makâlât ve Fırak Geleneği

A. Eş'arî Makâlât ve Fırak Geleneğinde İslâm Mezhepleri

Klasik mezhepler tarihi yazıcılığında her mezhebe özgü belli başlı *makâlât* ve *fırak* gelenekleri bulunmaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı döneminde hâkim olan anlayış Ehl-i sünnet'in itikâdî anlayış biçimi olmuştur. Sünnilik içerisinde Eş'arî ve Mâturîdî olmak üzere iki temel inanç çizgisi bulunmaktadır. Esasen Osmanlı ulemâsının *makâlât* ve *fırak* geleneği ile ilgisi sınırlı kalmıştır. Çünkü medreselerde ilmu'l-fırak ya da mezhepler tarihi ilmi ve mezheplerin görüşleri, kelâm kitaplarında ve fırka risâlelerinde yer aldığı ölçüde olmuştur.

Osmanlı medreselerinde, okutulan eserlerin ağırlıklı bir bölümü, Eş'arî gelenekten gelen kitaplardan oluşmuştur. Eş'arî geleneğin en çok bilinen ve şöhret bulan

4 Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-saâde ve misbâhü's-siyâde fî mevzuâtî'l-ulûm*, Beyrut, 1985, s. 16-37.

5 Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *a.g.e.*, s. 298.

6 Daha geniş bilgi için bkz. Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esami'l-kütüb ve'l-fünûn*, Beyrut, 1990, s. 1-58.

âlimleri Bâkullânî (ö. 403/1013), İbn Fûrek (ö. 406/1015), Bağdâdî (ö. 429/1036), Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111), İbn Tümert (ö. 524/1103), Fahreddin er-Râzi (ö. 606/1210), Âmidî (ö. 631/1233), Adudüddin el-İcî (ö. 657/1355), Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Cürcânî (ö. 816/1413)'dir. Bu isimler arasında Cüveynî, Râzi, Âmidî, Tûsî, Teftâzânî, Cürcânî gibi Eş'arî ekolün müteahhirîn döneminin âlimleri, Osmanlı medreselerinin en çok bilinen kelimcileriydi. Maturidî inanç sisteminin egemen olduğu yerlerde bile bu Eş'arî kelimcilerin eserleri okunmuştur. Bu müelliflerin ayırt edici özelliklerinden biri, klasik dönem kelimcilerinden ve eserlerinden daha çok filozoflara ve eserlerine dayanarak kelam yapmış olmalarıdır. Osmanlı ulemâsı Maturidîliğe mensup olmalarına rağmen anlayış olarak Eş'arî ekolün takipçisi olmuştur.⁷

Osmanlı medreselerinde Şîa, Mu'tezile ve Hâricilik gibi mezhepler eleştirel düzeyde ele alınmaktaydı. Ehl-i sünnet'i destekleme, tüm devlet kurumlarında ve toplumda yayma çabası gözetiliyordu. Ehl-i sünnet dışında nadiren de olsa yararlanılan eserler vardı. Mu'tezilî alim Cârullah ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Keşşaf* isimli eseri bunlardandır. Nâsirüddin Tusî'nin (ö. 672/1273) *Tecrîdu'l-kelam* isimli eseri Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Bu eser, şerh ve hâşiyelerle Şîî fikirlerden arındırılmıştır. Selçukluların son dönemi ve Osmanlı döneminde medreselerin başına Eş'arî düşüncüyü benimseyen kimseler getirilmiş ve ders programlarında bu anlayışa ilişkin eserler egemen olmuştur.

Osmanlı medreselerinde en çok okutulan eser, Sadeddin Teftâzânî'nin *Şerhü'l-Makâsüd* ve *Şerhü'l-Akâid* isimli eserleridir. Eş'arî ekole mensup olmasına rağmen Maturidî âlimler tarafından da kabul görmüştür. Teftâzânî'nin hem ders kitabı hem de kaynak olarak öne çıkan eserleri, Osmanlı'da ilk kez Molla Fenârî döneminde yayılmaya ve medreselerde okutulmaya başlamıştır.⁸ *Şerhü'l-Akâid* isimli eserinin birçok hâşiyesi ve tercümesi yapılmıştır. Osmanlı ilim zihniyetinin oluşmasında Teftâzânî'nin eserleri ve görüşleri oldukça etkili olmuştur. Öğrencileri arasında doğrudan ya da dolaylı olarak Devvânî (ö. 854/1450), Molla Fenârî (ö. 854/1430), Kara Davud el-Kocevî (ö. 949/1541) gibi âlimler yer almıştır.

Osmanlı medreselerinde Eş'arî geleneğin en çok rağbet gören eserlerinden biri de Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* isimli kitabıdır. Osmanlı kelam düşüncesinde etkili olan âlimlerden biri de Celalüddin Devvânî (ö. 908/1502)'dir. Adudüddin el-İcî'nin eserine yaptığı *Şerhu'l-Akâidi'l-Adûdiyye* isimli eseriyle tanınmıştır. Eş'arî âlimlerin eserlerinin medreselerde ders kitabı olarak okutulması, onların Osmanlı ilim dünyasında tanınmasının yolunu açmıştır.

Hanefî-Maturidî çevrelerin telif ettiği eserlerde, İmam Maturidî'nin ve ekol olarak Mâturidîliğin düşünce sistemi ve usûlü benimsenmiş ve otorite olarak kabul edilmişse de Eş'arîliğe nispeten büyük bir ihmale uğradığı anlaşılmaktadır.

7 Süleyman Uludağ, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi Şerhu'l-Akâid* (Teftâzânî), İstanbul: Dergah Yayınları, 1982, Giriş, s. 33.

8 Süleyman Uludağ, *a.g.e.*, s. 62.

1. Geleneğin Tasnif Metodu

Eş'arî makâlât ve fırak geleneğinin Osmanlı döneminde etkin olmasındaki etkin pay Teftâzânî'nin hocası olan Adudüddin el-İcî'nin (ö. 756/1355) *el-Mevâkıf fi ilmi'l-kelâm* isimli eserinin sonunda yer alan fırka tasnifidir. Bu tasnif, Seyfüddin el-Âmidî'nin (ö. 631/1233) *Ebkâru'l-efkâr* adlı eserinin son bölümünde yer alan fırka tasnifinin muhtasar tekrarıdır ve Âmidî'nin tasnifi de Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'ine dayanmaktadır. Bu ekol içerisinde fırkaları tasnif sistemiyle öne çıkan bir başka isim ise Seyyid Şerif Cürcânî'dir. O, el-İcî'nin *el-Mevâkıf* adlı eserine yazdığı *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı kitabının son bölümünde mezhepleri tasnif etmiştir. Eş'arî makâlât ve fırak geleneğini sürdüren isimlerden biri de Şemsüddin Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Sa'îd el-Kirmânî (ö. 786/1385)'dir. *el-Fıraku'l-İslâmiyye zeylu kitabi Şerhi'l-Mevâkıf li'l-Kirmânî* isimli eserinde mezhepleri ele almıştır.

Adudüddin el-İcî'nin tasnifine örneklik teşkil eden Seyfüddin el-Âmidî'nin fırkalar tasnifi, *Ebkâru'l-efkâr* eserinin sonundaki "Kible Ehlinde Hakka Muhalif Olanların Kafır Olup Olmadığı" başlığı altında yer almaktadır. el-Âmidî bir çok makâlât ve fırak müellifinin yaptığı gibi fırkaları yetmiş üç sayısına merkezi bir rol vererek tasnif etmiştir. O, fırkaları öncelikle sekiz ana başlıkta ele almış ve alt fırkalarla -sayılar bazen tutturulamasa da- yetmiş üçe tamamlamaya gayret etmiştir. Sekiz ana fırka Mu'tezile, Şia, Havaric, Mürcie, Neccariyye, Cebriyye, Müşebbihe ve fırka-i naciye'dir. el-Âmidî tasnifinde kurtuluşa eren fırka "fırka-i naciye"; Eş'ariler, Selefî çizgideki Ashabu'l-hadis ve Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'tir.⁹

Osmanlı dönemindeki Eş'arî makâlât ve fırak geleneğinin önemli modeli Adudüddin el-İcî'nin tasnif sisteminde de yetmiş üç fırka sayısının önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. el-İcî, İslâm fırkalarını Mu'tezile, Şia, Havâric, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve fırka-i naciye olmak üzere sekize ayırır ve bu fırkaları alt kollarıyla birlikte yetmiş üç fırkaya ulaştırmaya çalışır.¹⁰

Eş'arî makâlât ve fırak geleneğinin Osmanlı medreselerinde etkili olan tasnif sistemlerinden biri de Fahreddin er-Razî'nin *İtikâdâtı fırakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* isimli eserindeki tasnifidir. Esasen aklî ve felsefî düşünüş tarzının hâkim olduğu Razî ekolü, Davud Kayserî, Molla Fenârî, Kutbeddin İznîkî, Molla Yegân, Hızır Bey, Sinan Paşa ve Molla Lütî ile XV. yüzyılda parlak bir dönem geçirmiştir.¹¹ Fetihden sonra İstanbul'un ilk kadısı olan Hızır Bey (ö. 863/1458), aklî ve naklî ilimlerde derinleşmiş ve nazım olarak *Kâside-i nûniyye* isimli bir eser kaleme almıştır. Bu eser kaynaklarda *Cevâhirü'l-akâid* olarak da geçmektedir. Müellif Razî ekolünün temsilcisi olarak ün yapmıştır.¹²

9 Seyfüddin el-Âmidî'nin fırkalar tasnifi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Metin Bozan, "Mezhepler Tarihçiliği Açısından Seyfüddin Âmidî", *Uluslararası Seyfüddin Âmidî Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009, s. 257-268.

10 Adudüddin el-İcî, *Risâletü'l-frakî'l-İslâmiyye*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., no: 4000/2, vr. 71b.

11 Taşköprülüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nûmaniyye fi devleti'l-Osmâniyye*, İstanbul, 1985, s. 23, 79.

12 Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s. 93; ayrıca bkz. M. S. Yazıcıoğlu, "Hızır Bey ve Kaside-i Nuniyesi", *AÜİFD*, s. 26, 1983, s. 549-588.

Fahreddin er-Razî'nin *İtikâdatu fırakı'l-Müslimîn ve'l-müşrikîn* isimli eserin tasnif sisteminde "yetmiş üç fırka" hadisi ve metnindeki sayı merkezî bir konumda yer almıştır. Razî'ye göre bu hadiste büyük fırkalar alt kollarıyla birlikte değerlendirildiğinde fırkaları 73 sayısına sığdırmak imkân dahilinde değildir. Bu sebeple hadiste kastedilen sayının gerçek anlamın ötesinde kesretten kinâye olması muhtemel görünmektedir. Razî'ye göre fırkaların toplam sayısının hadiste belirtilen 73 sayısından az olmaması gereklidir. Bu sayıdan fazla olması ise pek de önemli değildir.¹³

Fahreddin er-Razî temel İslâm fırkalarını Mu'tezile, Havâric, Ravâfız, Müşebbihe, Kerrâmiyye, Cebriyye, Mürcie ve Ehl-i sünnet başlıkları altında ele almıştır. İslâm fırkaları dışında Müslüman olmadığı halde İslâm'dan görünenler, her yönüyle İslâm dışına çıkanlar ve felsefeciler olmak üzere farklı grupları da değerlendirmiştir. Razî ayrıca "Ahvâlu's-Sufiyye" başlığı altında 6 (altı) sufi fırkanın din anlayışlarına değinmiştir.¹⁴

Razî ekolünün en etkili olduğu zaman kesiti, Osmanlı ilim ve düşünce hayatının zirve çağı olan XV. ve XVI. asırlardır. İbn Sadru'd-din eş-Şirvânî'nin (ö. 1036/1627) itikâdî İslâm mezhepleri hakkında yazdığı *Tercümânü'l-ümem* ve *Risâle fi fırakı'l-İslâmiyye* isimli risâleleri ve Akkirmânî'nin (ö. 1174/1760) *Risâle fi beyân-i fırak-ı dâlle* isimli risâlesi de aynı geleneğin eserlerindedir.

2. Tasnifte "Yetmiş Üç" Sayısının Merkezî Rolü

Eş'arî makâlât ve fırak geleneğine ait olan bu eserlerde yer alan tasnif sisteminde 73 (yetmiş üç) sayısının merkezî bir rolü vardır. Hadiste zikredilen yetmiş üç sayısı hakiki rakamı ifade eder ve bu nedenle 73 (yetmiş üç) sayısına ulaşılması oldukça önemlidir. el-İcî, İslâm fırkalarını Mu'tezile, Şîa, Havâric, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve fırka-i nâciye olmak üzere sekize ayırır ve bu fırkalar alt kollarla birlikte toplam yetmiş üç fırkaya ulaşır.¹⁵ Cürçânî ve Kirmânî de el-İcî'de olduğu gibi 8 (sekiz) ana mezhepten yola çıkarak alt kolları 73'e tamamlar.¹⁶ Bu eserlerde 8 (sekiz) ana fırka bünyesinde yer alan alt fırkaların sayısındaki küçük çaplı bazı farklılıklar pek de önemli değildir.

Bu eserlerin en karakteristik özelliği, fırkaların ortaya çıkışının 73 (yetmiş üç) fırka hadisi ile ilişkilendirilerek açıklanmasıdır. Bu bağlamda "*Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır, biri dışında diğerleri cehenneme girecektir. Kurtulan fırka*

13 Fahreddin er-Razî, *İtikâdatü fırakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, takd. Muhammed el-Mu'tesim Billah el-Bağdâdî, Beyrut, 1986, s. 101.

14 Fahreddin er-Razî, *a.g.e.*, s. 97-101.

15 Adudüddin el-İcî, *Risâletü'l-fırakı'l-İslâmiyye*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., no: 4000/2, vr. 71b.

16 Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Mısır, 1907, c. 8, s. 377; Seyyid Şerif Cürçânî, "Seyyid Şerif Cürçânî'ye Göre İslâm Mezheplerinin Sınıflandırılması", çev. İsmail Yürük, *ÇÜİFD*, Adana: Çukurova Üniversitesi Yayınları, 2001, c. 1/1, s. 233-235; Kirmânî, *el-Fıraku'l-İslâmiyye zeylu kitabi Şerhi'l-Mevâkıf li'l-Kirmânî*, s. 5-7.

benim ve ashabımın yolu üzerinde olandır." hadisi nakledilmiştir. el-İcî başta olmak üzere diğer müellifler, Hz. Peygamber'in "yetmiş üç fırka" hadisinde işaret ettiği şekilde fırkaların ortaya çıkmasını ve haber verildiği üzere gerçekleşmesini onun mucizelerinden biri olarak nitelemişlerdir.¹⁷

Muhammed b. Emin b. Sadru'd-din eş-Şirvânî'nin (ö. 1036/1627) itikâdî İslâm mezhepleri hakkında yazdığı *Tercümânü'l-ümem* isimli risâlesinde de klasik dönem makâlât ve firak kitaplarındaki geleneğe bağlı kalınarak "yetmiş üç fırka" hadisinin Hz. Peygamber'in mucizelerinden biri olduğu zikredilmiştir. Buna karşın müellif, sayının sınırlandırılması konusundaki kaygıdan ve çelişki-den kendini kurtaramamıştır. Yetmiş iki fırkayı asıl olarak göstermiş, ama küçük kollarla sayının daha da fazla olabileceğini ifade etmiştir. Risâlede on babda 109 (yüz dokuz) mezhepten bahsetmiştir. Bu eser, Fahreddin er-Razî'nin *İtikâdâtü fıraku'l-Müslimîn ve'l-müşrikîn* isimli eserinin kısaltılmış bir tercümesi gibidir. Ayrıca Bağdâdî ve Şehristânî'nin etkisinde de kalındığı dikkat çekmektedir.¹⁸

eş-Şirvânî'nin *Risâle fi fırakü'l-İslâmiyye, Muhtasar fi beyâni mükâfatı ehli i'tizâli'l-mezâhibi'l-muhtelife, Risâle-i mezâhibi'l-i'tizal ve Risâletü fi icmâli ahvâli'l-mezâhibi'l-muhtelifeti li't-tavâifi'l-ümem* isimli risâleleri de farklı isimlerle ortaya çıkan eserlerdir. Müellif aynı konuları aynı yöntemle işlemektedir. Ana fırkaların isimleri aynıdır. Razî'nin eserinde yer aldığı şekilde sözü edilen fırkaların dışında Melâhide/Sufilerin mülhidleri de kendi içinde tasnif edilmiştir.¹⁹ Şirvânî, *Risâle-i mezâhibi'l-i'tizal* isimli risâlesinin girişinde risâlenin çeşitli mezheplerle ilgili muhtasar bir eser olduğundan söz etmektedir. Eserin Türkçe yazılmasının nedeni, hedef kitlenin anlaması ve daha yararlı olabilmesi amacına yöneliktir.²⁰

Ayrıca Eş'arî gelenekte halifeler döneminde cereyan eden hilafet meselesi, atama ve şurâ işlemleri, Fedek arazisi, Hz. Osman'ın öldürülmesi, Hz. Ali'nin hilâfeti, Muaviye sorunu, Cemel ve Siffin savaşları gibi olaylarda farklılaşmalar zikredilse de, asıl büyük ayrışmanın Mabed el-Cühenî tarafından gündeme getirilen ve Gaylân ed-Dimeşkî tarafından da işlenen kader meselesi olduğu ifade edilmiştir. Bu süreçten itibaren oluşan yeni ihtilaflar nedeniyle İslâm toplumu, 73 (yetmiş üç) fırkaya bölününceye kadar çoğalmıştır.²¹

17 Adudüddin el-İcî, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-kelem*, Beyrut, ts., s. 414; Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, c. 8, s. 376; Kirmânî, *el-Fıraku'l-İslâmiyye*, s. 2-5.

18 Ethem Ruhi Fıçlalı, "İbn Sadru'd-din eş-Şirvânî ve İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risâlesi", *AÜİFD*, c. 24, 1981, s. 253, 254-271.

19 Şirvânî, *Risâletü fi icmâli ahvâli'l-mezâhibi'l-muhtelifeti li't-tavâifi'l-ümem*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi İsmail Saib Bölümü, no: I/3174, vr. 1a.

20 Sadru'd-din zâde Efendî, *Muhtasar fi beyâni mükâfatı ehli i'tizâli'l-mezâhibi'l-muhtelife*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., no: 993/1, vr. 1b.

21 Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 376-377; Kirmânî, *el-Fıraku'l-İslâmiyye*, s. 2-5.

Eş'arî makâlât ve fırak geleneğinde genel anlamda mezheplerin tarihsel, siyasal ve sosyo-kültürel ortamdan soyutlanarak anlatımı söz konusu ise de Hz. Peygamber sonrasında cereyan eden hadiselerin ve bazı görüşlerin farklılaşmaya ne denli etkide bulunduğu da irdelenmiştir.

a. Fırkaların Tasnifi: Reddiyeci ve Dışlayıcı Yaklaşım

Eş'arî makâlât ve fırak geleneğinde 8 (sekiz) ana fırkadan Mu'tezile, Şîa, Havâric, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye ve Müşebbihe fırkaları "ehl-i bid'at" olarak nitelendirilmiştir. Bu olumsuz ve dışlayıcı nitelendirme, müelliflerin kendi dışındaki fırkalara bakış açısının ne denli tavizsiz olduğunu göstermektedir.

İlk bid'at fırkası olarak gösterilen Mu'tezile konusunda yapılan değerlendirmeler ve kötü isimlendirmeler dikkat çekmektedir. Eş'arî ekolünün önemli isimlerinden Fahreddin er-Razî, Mu'tezile isminin kök kavramı 'i'tizalin övgü olduğu esasına dayanan yaklaşımı, Duhan sûresinin 21. ayetini delil getirerek eleştirir ve bu ayette yer alan "i'tizal" kavramından kastedilenin küfür²² olduğunu ifade eder. Buna göre ayet, Allah'a inananların ondan uzaklaşması gerektiğini vurgular ki bu, kelimeye olumsuz bir anlam yüklediğini gösterir.

el-İcî, Mu'tezile ile ilgili olumsuz bir yaklaşımla "*Kaderiyye bu ümmetin Mecûsileridir*" ve "*Onlar kader konusunda Allah'ın düşmanlarıdır.*" hadislerine yer vermiştir. Gereğince ekolün özgür irade söylemine göndermede bulunularak Mecûsilerin de kendi fiillerini yarattıklarını ispatlamaya çalışmaları gösterilmiştir. Birbirlerini tekfir eden 20 (yirmi) fırkaya bölündükleri ifadesi,²³ Mu'tezile'nin tekfir edilmesi gerektiği yaklaşımına doğru atılan bir adımdır. Böylece kendileri bile yekdiğerini tekfir ediyorsa diğer grupların tekfir edilmesinde bir sakınca olmadığı noktasına gelinmektedir.

Osmanlı dönemindeki Eş'arî makâlât ve fırak geleneğine ait bu eserlerde Şîa ile ilgili yapılan tasniflerde gulât fırkaların bazı görüşlerinin tekfire neden olduğu üzerinde durulmuştur. Bazı Şîî fırkaların imamlara ilahlık atfettikleri tespitinde bulunulmuştur. Bu tür fırkaların İslâm'ın temel prensipleri olan tevhid, nübüvvet ve ahiret gibi konularda din dışı olarak nitelendirilebilecek görüşleri olduğu bilgisi verilmiştir.²⁴ Şîa'nın alt fırkası olan Gurâbiyye'de yer alan "karga kültü" bu bağlamda örnek olabilecek niteliktedir. Fırkanın imamet anlayışına göre Cebrail, benzerlikleri nedeniyle vahyi Hz. Ali yerine Hz. Muhammed'e getirmiştir. Bu inanış İslâm'ın temel ilkelerine aykırılık taşıdığından küfür olarak nitelendirilmesi söz konusudur. Rizâmîyye, Zürâbiyye, Mufavvîda, Bedâiyye, Benâiyye gibi Şîî fırkaların da hulûl, tenasüh ve tecsim gibi görüşlerle İslâm'ın tevhid anlayışıyla tenâkuza düştükleri ifade edilmektedir.²⁵

22 er-Razî, *İtikâdâtü fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, s. 38.

23 el-İcî, *el-Mevâkıf*, s. 415.

24 Akkirmânî, *Risâle fî beyân-i fırak-ı dâlle*, Süleymaniye Ktp., Fatih, no: 5353/4, vr. 19a-19b.

25 Akkirmânî, *a.g.e.*, vr. 19b.

Eş'arî makâlât ve fırak geleneğinde İslâm düşüncesinde küfre odaklanma tavrı ile dikkat çeken Hâricilik mezhebi de dışlayıcı ve reddiyeci tavidan nasibini almıştır. Kendi dışında yer alan unsurları tekfir etme, kâfirlerin ve müşriklerin çocuklarının da kâfir olarak değerlendirilmesi ve öldürülmelerinin câiz olduğu gibi görüşlerle öne çıkan fırkaların da aslında bizzat kendilerinin kâfir olacağına dikkat çekilmiştir.²⁶ Eş'ari gelenek Mürcie'nin bazı görüşleriyle bid'at ehline yakın olduğu, bazı görüşleriyle de Ehl-i sünnet'le uyumlu olduğu tespitini yapmıştır. Bu mezhebin imanı, marifetullah ve kalbi muhabbet olarak tanımlaması, imana mâsiyetin zarar veremeyeceği ve bir kimsenin puta secde etmekle kâfir olmayacağı görüşleri nedeniyle bid'at noktasına taşındıkları ifade edilmiştir.²⁷

Eş'arî makâlât ve fırak geleneğinde, temel fırkalardan ayrı olarak mülhid (melâhide) fırkalardan söz edilir ve yedi ana grup altında incelenir. Bunlar Bâtıniyye, Karâmita, Sabbâhiyye, Nâsriyye, Bâbekiyye, Mukanna'iyye, Seb'iyye'dir. Bu grupların ulûhiyet ve nübüvvet konusunda aşırı fikirlere sahip oldukları anlatılmıştır.²⁸

Eş'arî makâlât ve fırak geleneğinde bid'at fırkaları olarak nitelendirilen ana fırkalar ve alt kolları reddiyeci ve dışlayıcı bir yöntemle irdelenmiştir. Bu fırkaların özellikle kötü ya da çizgi dışı olarak değerlendirilebilecek görüşleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bundan hareketle de kâfir ya da sapkın oldukları neticesine varılmıştır. Klasik dönem eserlerinden gelen bir yaklaşımla her bir fırka, tek bir sebebe bağlı yapılan açıklamalarla tekfir girdabına sokulmuştur.

b. Hak Mezhep Olma Ölçütü

Eş'arî makâlât ve fırak geleneğinde sekiz ana fırkadan yedi tanesi bid'at ehli olarak nitelendirilirken kurtuluş beratını sadece bir fırka alabilmiştir. Geleneğin en son ele aldığı ana fırka, Hz. Peygamber'in "*kurtulan fırka benim ve ashabımın yolu üzerinde olanlardır*" dediği fırka-i nâciye yani Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'tir.

Eş'arî geleneğin nâciye fırkasının alanını daraltma yönünde bir söylem geliştirdikleri dikkat çekmektedir. el-İcî, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-kelâm* adlı eserinde 73 (yetmiş üç) fırka hadisinde geçen fırka-i nâciye ile Eş'ariyye'nin kastedildiğini ispatlamaya çalışmıştır. Celâlüddin Devvânî (ö. 908/1502) *Şerhi Akâidi'l-Adûdiyye* isimli eserinde hak mezheplerinin görüşlerini ortaya koymuş ve fırka-i nâciye olarak Eş'arîleri zikretmiştir. Ehl-i sünnet ve'l-cemaat kapsamında üç ana akımdan söz edilmiştir. Bunlar Eş'arîler, Ashâb-ı hadîs'ten oluşan selevin tümü ve Ehl-i sünnet'tir.²⁹ Kurtuluşa eren bu fırka içinde Mâtürîdîliğin telaffuz edilmemesi oldukça ilginçtir.

26 Akkirmânî, *a.g.e.*, vr. 20a.

27 eş-Şîrvânî, *Muhtasar*, vr. 10a; Akkirmânî, *a.g.e.*, vr. 20b.

28 eş-Şîrvânî, *a.g.e.*, vr. 8a-9a.

29 Adudüddin el-İcî, *Risâletü'l-fıraki'l-İslâmiyye*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., no: 4000/2, vr. 71b; el-İcî, *el-Mevâkıf*, s. 429; Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, c. 8, s. 400; Kirmânî, *el-Fıraku'l-İslâmiyye*, s. 96-99; Celâlüddin ed-Devvânî, *Celâl: Şerhu'l-'akaidi'l-'Adudiyeye*, İstanbul 1290/1873, s. 4.

Esasen Eş'arî gelenek içerisinde Ehl-i sünnet inancının genel çerçevesini en net şekliyle el-İcî belirlemiştir. Buna göre âlem sonradan olmuştur, Allah'ın kudreti dahilinde yaratılmıştır. Allah'ın öncesi ve sonrası yoktur. O kıdem, basar, sem, hayy, kelam ve diğer sıfatlarıyla tanımlanır. Tüm kemal sıfatlara sahip olan sadece Allah'tır. O, cevher, araz ve cisim değildir. Ona hareket ve intikal izafe etmek doğru olmaz. Zulüm ve cevr yapmaz, dilediğini yapar. Bu metot, Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* isimli eserinde tevhide ilişkin tespit ettiği çerçeveye uygun düşmektedir. Dört büyük meleğin varlığına inanmak, cennet ve cehennemin ebedî oluşu ve orada kalanların da ebedî olarak kalacağına inanmak, şefaatin hak olduğuna inanmak, kabir azabına inanmak, münker-nekirin hak olduğu inancını benimsemek ve resûlün mucizelerle gönderilmesinin hak olduğuna inanmak da Ehl-i sünnet'in inanç listesinin önemli konuları olarak zikredilmiştir. Ehl-i sünnet'in temel inançları arasında nübüvvetin hak olduğu, Hz. Peygamber'in son nebi olduğuna inanmanın gerekliliği, nebilerin masum ve günahdan arınmışlıklarına inanmanın doğru olduğu, imameteki efdâliyyet (en erdemli olma) sırasının doğru olduğu, ahirete ilişkin meseleler, cennet-cehennemin fâni olmadığı, ehl-i kiblenin tekfir edilemeyeceği, evliyânın kerâmeti ve resulden sonra imamın gelmesinin hak olduğu gibi inançlar sıralanmıştır.³⁰ Ayrıca bu mezhebin ru'yetullah (Allah'ın ahirette görülebileceği), sırat, mîzan, cennet ve cehennemin yaratılması, cennette kalışın sürekliliği, cehennemde bağışlanmanın olabileceği, şefaatin gerçekleşeceği, resûlün mucizelerle gönderilmesinin hak olduğu, Bedir savaşına iştirak edenlerin ve Rıdvan biatına katılanların cennetlik olduğu gibi görüşlere de³¹ yer verilmiştir.

Sadru'd-din Şîrvânî (ö. 1036/1627), kurtuluşa eren fırka olan Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ın fîrû ve amelde altı fırka olduğunu ifade etmiştir. Hanefiyye, Mâlikiyye, Şâfiyye, Hanbeliyye, Süfyânîyye ve Sevriyye mezhepleri, inanç esaslarında bir-dirler, bozuk inançlardan ve bid'atten uzaktırlar. Bu mezheplerin inanç esasları özetlenmiş, sıfatlar ve insan fiilleri konusundaki görüşleri verilmiştir. Ayrıca hilafet konusundaki anlayışları değerlendirilmiştir.³²

Eş'arî makâlât ve fırak geleneğinin müellifleri, "kurtuluşa eren fırka" olarak tanımladıkları Ehl-i sünnet'e merkezî bir konum tahsis etmekte ve bu mezhebin sapık fırkaların inançlarından ve bid'atlarından uzak olduğuna vurgu yapmaktadır. Gelenek içerisinde "kurtuluşa eren fırka"nın anlam alanının Maturidiliğin zikredilmemesi sebebiyle Eş'arîlik lehinde daraltıldığı dikkat çekmektedir.

B. Maturidi Makâlât ve Fırak Geleneğinde İslâm Mezhepleri

Osmanlı döneminde kelam ve felsefe gibi akîl ilimlerde Mâverâünnehir bölgesinin ilim merkezleri olan bugün Özbekistan'ın sınırları içerisinde yer alan Semerkand ve Buhara çevresinin belirgin bir etkisi bulunmaktadır. Bu ilmî çevre

30 el-İcî, *Risâletü'l-fıraki'l-İslâmiyye*, vr. 71b.

31 el-İcî, *el-Mevâkıf*, s. 430.

32 eş-Şîrvânî, *Muhtasar*, vr. 11a-11b.

Maturidi ekolün takipçilerinin görüş ve faaliyetleriyle tanınmıştır. Maturidi ekolün kurucu ismi, düşünce sistemi özellikle Mâverâünnehir'de etkili olan İmam Maturidî'dir. En önemli takipçileri Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî (ö. 318/930), Hâkim es-Semerkandî (ö. 340/951), Ebû'l-Hasen er-Rüstüfgenî -*DİA*'da Rüstüfağnî olarak geçiyor- (ö. 345/956), Ebu Seleme es-Semerkandî, Muhammed Abdulkerim b. Musa el-Pezdevî (ö. 389/999), Ebu'l-Yüsr Pezdevî (ö. 493/1100), Ebû'l-Muîn Nesefî (ö. 508/1115), Ömer Nesefî (ö. 537/1142), Ferganalı Ali b. Osman el-Uşî (ö. 575/1179), Nureddîn es-Sâbûnî (ö. 580/1184), Burhaneddin Nesefî (ö. 687/1289), Ebu'l-Berekât Nesefî (ö. 710/1310), Fâhru'l-İslâm Pezdevî (ö. 782/1089) gibi kelimacılar. Osmanlı dönemine kadar yazılan Maturidi ekole dair eserlerden bazıları Hâkim es-Semerkandî'nin *es-Sevâdu'l-'azam*, Ebu'l-Muîn Nesefî'nin *Tabsırâtü'l-edille*, Uşî'nin *el-Emâlî* ve Ebu'l-Berekat Nesefî'nin *Umde* gibi eserleridir.

Osmanlı düşünce geleneğinde Maturidi ekolün resmî eğilim olması ve buna bağlı olarak medreselerde ekole ait kelim kitaplarının okutulması nedeniyle önemli bir yeri vardır. Bu düşünce ekolünün makâlât ve fırak geleneğinin tespitinden önce Osmanlı'daki etki alanının ve yansımalarının kısaca belirlenmesi önemli görünmektedir.

1. Nesefî Ekolünün Osmanlı'daki Etki Alanı

Mâturidilik, Osmanlı döneminde asırlardır yapamadığı yeni bir çığır açma ve yükselme fırsatını elde etti. Osmanlı kütüphanelerinde Müslüman ve Türk kimliğini birleştiren Mâturidî kelimacılarının eserleri, Nesefî'nin *Akide* isimli eserinin şerhleri ve *el-Fıkhü'l-ekber* şerhleri ile Hanefî fıkıh kitaplarının yazmaları halk tabanında ve okuryazar kesim arasında oldukça kabul gördü. Mâturidilik, özellikle Ebû'l-Muîn en-Nesefî tarafından sistematize edildi ve İslâm dünyasının pek çok yerine yayıldı. Onunla birlikte Nesefî ailesinden gelen Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî (ö. 318/930) ve Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142)'nin eserleri uzun süre Osmanlı medreselerinde okutuldu ve böylece Maturidi düşünce sistemi buradaki etki alanını genişletti.

a. Geleneğin Tasnif Metodu

Osmanlı Mâturidî makâlât ve fırak geleneğinin model eseri, Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî'nin telif etmiş olduğu *Kitâbü'r-red ale'l-ehvâ' ve'l-bida'* isimli eserdir. en-Nesefî, Mürcie mezhebinin görüşlerinin etkili olduğu dinî ve ilmî çevrede yetişmiş ve Mürcî Muhammed b. Kerrâm'ın bazı düşüncelerine eserlerinde yer vermiştir. Bu nitelikleri sebebiyle eser, Mürcîi-Maturidi makâlât ve fırak geleneğinden sayılmıştır. Nesefî'nin eseri, Osmanlılar döneminde telif edilen İbnü's-Serrâc (ö. 777/1375), Şeyhülislâm Ekmeleddin el-Bâbertî (ö. 786/1384) ve Kemalpaşazâde (ö. 940/1534)'nin yazdıkları eserlere kaynaklık etmiştir.

Kitâbü'r-red ale'l-ehvâ' ve'l-bida' adlı eser, fırkaların isimlendirilmesi, görüşlerinin ayet ve hadisler ışığında yorumlanması, fırkaların belli şahıslarla ilişkilendirilmesi ve tasnif sistemi açısından özgün bir yere sahiptir. en-Nesefî'nin,

mezhepleri tasnifinde 73 (yetmiş üç) sayısına ulaşma hedefi açıkça görülmektedir. Buna göre bid'at fırkaları Kaderiyye, Cehmiyye, Râfızıyye, Harûriyye, Cebriyye ve Mürcie olmak üzere altı ana fırka olarak sunulur ve her bir fırka 12 (on iki) alt fırkaya ayrılır. Kurtuluşa eren fırka ile birlikte 73 sayısına ulaşılır ($6 \times 12 + 1 = 73$).

Osmanlı makâlât ve fırak geleneğinde en-Nesefî'nin eserine birçok yönden benzeyen eserlerden biri, Hanefî ekolden gelen İbnü's-Serrâc'ın yazdığı *Tezkiretu'l-mezâhib* adlı risâledir. Risâlede mezhepler temelde Râfızıyye, Hâriciyye, Cebriyye, Kaderiyye, Cehmiyye ve Mürcie olarak altı gruba ayrılmıştır. Bunlar da kendi içinde on ikişerli alt gruplara bölünmüş ve ($6 \times 12 + 1 = 73$) şeklinde yetmiş üç fırkaya tamamlanmıştır. Yazar bu yetmiş iki fırka ile ilgili bilgileri aktardıktan sonra İmam Ebû'l-Kâsım'dan gelen rivayet doğrultusunda yedi ayrı fırka ismi daha zikretmiştir. Bu tasnif metodunda Eş'arîliğin Mu'tezile'nin bir alt kolu olarak zikredilmesi³³ oldukça ilginçtir.

Nesefî ekolünün tasnif sistemini esas alan Şeyhülislâm Ekmeleddin el-Babertî, tasnif sisteminde ehvâ ve bida' fırkaları olarak nitelediği oluşumların aslını altı olarak belirlemiştir. Hâricîyye, Râfızıyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye, Mürcie ana fırkalarının her biri on iki alt fırkaya ayrılarak 72 (yetmiş iki) sayısına erişirler. Bu fırkaların hepsi cehennemde yer alacak olan gruplardır, kurtuluşa eren (nâciye) tek fırka ise Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'tir ve bu fırka cehennemden uzaktır. Bu bağlamda hadisin ilgili kısmı aktarılmış ve ardından ana fırkaların alt kolları verilmiştir. Fırkaların alt kollarının isimleri, Nesefî'nin eserinde tespit edilen isimlerle küçük bazı farklılıklar göz önüne alınmazsa hemen hemen aynıdır. el-Babertî'ye göre bu ana fırkaların hepsi benimsedikleri usûl sebebiyle hevâ ehli olmayı ve bu şekilde isimlendirilmeyi hak etmiş olmaktadır.³⁴ el-Babertî'nin tasnifi ve fırkalara ilişkin açıklamaları çok yalındır, görüşler birkaç sözcükten ibarettir ve verdiği bilgiler tatmin edici olmaktan uzaktır.

en-Nesefî'nin eserine bir çok yönden benzeyen önemli eserlerden biri, İbn Kemal veya Kemalpaşazâde olarak tanınan Şemsuddîn Ahmed b. Süleyman'ın *el-Fıraku'd-dâlle* adlı risâlesidir. Kemalpaşazâde'nin mezhepler tarihi ile ilgili başka risâleleri de bulunmaktadır. Bu eserlerden bazıları şunlardır: *Risâle fî tasnifi'l-fıraki'l-İslâmiyye*, *Risâle fî beyâni'l-fıraki'd-dâlle*, *Risâle fî tahkiki ma kale'l-ka'ilin bi'l-hâl min ashâbina ve ashâbi'l-itizal*, *Risâle fî tekfiri'r-Ravâfız*, İnan Şahı I. Tahmasb'a yazılan mektup, *el-İhtilaf beyne'l-Eş'arîyye ve'l-Maturidiyye*, *Risâle fî'l-cebr ve'l-kader*, *Risâle fî tashihî lafzî'z-zındık ve tavzih ma'nâhi'd-dakîk*, *Risâle fî tafdili'l-mezhebi Ebî Hanife*, *Risâle fî tabakati'l-eimmeti'l-Hanefiyye*/

33 Daha geniş bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fıglalı, "Burdur Kütüphanesinde Bulunan Bir Risâle Tezkiretu'l-Mezâhib", *AÜİİED*, c. 2, 1975, s. 119-142.

34 Şeyhülislâm Ekmeleddin, *Risâle fî beyan fıraki'd-dâlle*, Süleymaniye Ktp., Atf Efendi, no: 2817, vr. 67b-68a.

Risâle fî'l-müctehidîn.³⁵ Kemalpaşazâde'nin de bir ilim adamı ve Şeyhülislâm olarak şekillenmesinde etkili olduğu ve devletin dizayn ettiği din anlayışı, bazı muhalif akımlarla mücadele içinde olmuştur. Bu süreçte tekke kaynaklı melamî çevre, medrese kaynaklı selefi bir karakter taşıyan Birgivi mektebi ve Şii karakterli isyanlar, muhalif kanadı oluşturmuştur. İbn Kemal'in risâlelerinde de dönemin dinî eğilimlerinin ve mezhep hareketlerinin yansımalarını görmek mümkündür.

Kemalpaşazâde *el-Fıraku'd-dâlle* isimli risâlesinde ümmetin 73 (yetmiş üç) fırkaya ayrılacağını ve kurtuluşa eren fırkanın cemaat olan el-fırkatu'n-nâciye olduğunu, ilgili hadisi delil göstererek söyler. Ehlul-bid'a ve'd-dalâle ya da ashâbu'l-ehvâ ve'l-bid'a olarak isimlendirdiği fırkaları Nesefî'nin eserinde olduğu gibi önce altı ana sınıfa daha sonra her birini kendi içerisinde on iki alt sınıfa ayırır ve isimlerini verir. Bu altı ana fırka sırasıyla Harûriyye/Hâriciyye, Râfizîyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürciyye'dir. Alt kollarıyla birlikte toplam sayı 72 olmaktadır. Farklı statüdeki Ehl-i sünnet grubunun eklenmesiyle sayı hadiste belirtilen 73'e ulaşır (6x12+1=73).³⁶ Kemalpaşazâde, ana fırkaları zikrettikten sonra en-Nesefî'de olduğu gibi alt fırkaların isimlerini verir. Kemalpaşazâde, mezheplerin doğuş ve gelişmesinde etken olan dinî, siyasî, tarihî ve sosyo-kültürel etkenlere girmez. Mezheplere ilişkin tanımlamalar çok yalındır ve deskriptif olmaktan uzaktır.

Kemalpaşazâde, fırkaları tasnif sisteminde yararlandığı kaynaklar hakkında bilgi vermez. Ancak diğer eserlerinden anladığımız kadarıyla kaynaklar listesinde en-Nesefî'nin eserinin önemli bir yeri vardır. Ama bunun dışında yararlandığı kaynaklar da vardır ve referans yelpazesi ağırlıklı olarak Eş'arî kelamcılarının eserlerinden oluşur. *Tehâfüt hâşiyesi* isimli eserinde Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâsıd*, Razi'nin *el-Metâlibu'l-âlîyye*, Gazalî'nin *Kıtab fî't-tefrika beynel İslâm ve'z-zendeka*, Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* ve *el-Havâşî et-Tecridiye* isimli kitaplarını referans göstermiştir. Ayrıca Şîa'dan Nasîruddin Tusî, Mu'tezile'den Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'den alıntılar yapmıştır.³⁷

Kemalpaşazâde'nin fırkaları tasnif metodu incelendiğinde mezheplerin isimlendirilmesinde fırkanın savunduğu temel kavram ve görüşe göre ya da fırkanın kurucusu konumundaki kişiye nisbetle isimlendirme yaptığı görülür. Onda fırka kurucularıyla ilgili bilgi bulmak pek mümkün değildir. Kişilerden daha çok görüşleri ele alma ve tartışma esas alınmıştır. Müellifin fırkanın kendince çok önemli gördüğü bir kaç görüşünü verip daha sonra bu görüşlerin bid'at olduğunu kanıtlama uğraşı

35 Kemal Paşazâde'ye ait bir risale için bkz. Muzaffer Tan, "Geç Dönem Hanefî-Maturidî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risale: el-Makâlât fi Beyâni Ehl-i'l-Bidâ' ve'd-Dalâlât", *FÜİFD*, sy. 14:1 (2009), s. 181-202.

36 İbn Kemal, Şemsüddin Ahmed b. Süleyman, *Risâle fî'l-fırakı'd-dâlle*, Süleymaniye Ktp. Laleli, no: 3711/20, vr. 114b.

37 Kemal Paşa-Zâde, *Tehâfüt Hâşiyesi (Hâşiyeye 'ala Tehâfüt al-falasifa)*, çev. Ahmet Arslan, Ankara, 1987, s. 23-26, 34, 43, 83, 212, 153, 444.

dikkat çeker. Farklı risâlelerinde ana fırkaların alt kollarına yeni fırka ilaveleri vardır. Ağırlıklı olarak eski fırkalardan oluşan tasnif sistemini yaşadığı çevrenin yapısına, gelişen siyasî olaylara ve yeni ortaya çıkan dinî akımlara göre yeniden dizayn etmiştir.

Osmanlı dönemi siyaset ve ilim adamlarından olan Lutfi Paşa İşkodravî'nin Türkçe yazdığı *Risâle-i fırak-ı dâlle* isimli risâlesi de Neseffî'nin tasnif sistemine göre hazırlanmıştır. Eserde ilk olarak Ehl-i sünnet inancının on temel ilkesi verilmiştir. Geleneğin diğer kitaplarında benimsenen her ana fırkanın alt kollarının birlikte verilmesi yöntemine uyulmamıştır. “*Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak hepsi cehennemde biri cennette olacak.*” hadisine uygun bir şekilde birden başlayarak yetmiş üçe kadar fırkalar sıralanmıştır. Ana fırkalar ilk altı sırada -Havâric, Cebriye, Ravâfız, Kaderiyye, Müşebbihe, Mürctie şeklinde- kendilerine yer bulmuştur. Ancak alt kolların yerleşiminde belli bir sistem yoktur ve dağınık bir görünüm söz konusudur. Bununla birlikte fırkalara ilişkin bilgi verilirken ait oldukları ana fırkalar belirtilmiştir.³⁸

Osmanlı dönemi Maturidi makâlât ve fırak geleneği, fırkaları isimlendirme, tasnif sistemi ve içerik açısından Ebû Mutî' Mekhûl en-Neseffî'nin *Kitâbü'r-red ale'l-ehvâ' ve'l-bida'* adlı eserini model olarak almıştır. Bu konuda el-Babertî, Kemalpaşazâde ve Lutfi Paşa İşkodravî isimleri öne çıkmaktadır.

b. Reddiyeci Söylem: Bid'at Mezhepleri

Eş'arî makâlât ve fırak geleneğinde merkezî bir yerde duran “hak mezhep” ve “ehl-i bid'at mezhepleri” ayrımı ve buna bağlı olarak kendi mezhebini en doğru olarak görme diğer mezhepleri reddetme ve dışlama tavrı, Maturidi gelenekte de gözlenmektedir. Esasen bu yaklaşım klasik dönem mezhepler tarihçiliği yazıcılığının temel niteliğidir. Osmanlı dönemi Maturidi geleneğinin esas aldığı Neseffî'nin *Kitâbü'r-red ale'l-ehvâ' ve'l-bida'* isimli eserinde ve onun metodunu takip eden sonraki nesil kitaplarda bu yaklaşımin örneklerini görmek mümkündür.

Osmanlı'da Maturidi geleneğinin en önemli temsilcisi olan Kemalpaşazâde, risâlelerinde kullandığı “ehl-i bid'at ve'd-dalle” ya da “ashâbu'l-ehvâ ve bid'at” isimlendirmeleri ile geleneksel dışlayıcı ve reddiyeci bakış açısına sahip olduğunun ilk işaretlerini verir. O, bu kategoriye giren fırkalara karşı oldukça katı bir tutum sergilemiştir. Kemalpaşazâde *Fırak-ı dalle* isimli risâlesinde “*Kim İslâm'da bir şey ihdas ederse helak olmuştur; kim de bir bid'at ortaya koyarsa şüphesiz sapıklığa düşmüştür. Sapıklığa düşen ise cehennemdedir.*” hadisini esas almıştır.³⁹ Ehl-i sünnet dışında kalan mezhepleri bid'atçı ve sapkın olarak nitelemiştir.

38 Lutfi Paşa b. Abdülmuin el-İşkodravî, *Risâle-i fırak-ı dâlle*, müstensih: Musa b. Fadlullah, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, no: 2195, vr. 109b-122b.

39 İbn Kemal, *Risâle fî'l-fırak-ı d-dâlle*, vr. 114b.

Kemalpaşazâde ilk olarak ele aldığı ana fırkalardan Hariciliğin alt kollarının farklılaştıkları görüşlerine dair kısa açıklamalar yapar ve tekfir mekanizmasına sarıldıkları için kâfir sayar. Ezrâkiyye'nin Müslümanların çocuklarını kâfir saydıkları, Necdiyye'nin içki cezasının ve erkeklere iftira cezasının uygulanamayacağını savundukları anlatılmıştır. Hâricilerin Yezidiyye kolunun ise Hz. Muhammed'in getirdiği şeriâtın âhir zamanda gelecek bir peygamber tarafından kaldırılacağını söyledikleri⁴⁰ aktarılmıştır.

Kemalpaşazâde'nin katı ve dışlayıcı üslubuna, Kaderiyye ya da Mu'tezile mezhepleri ile ilgili yaklaşımları da örnek gösterilebilir. Kendisinden önceki müelliflerin Mu'tezile'yi Mecusilere benzetmeleri teâmülünü sürdürür ve konu hakkında gerekçelendirmeler yapar. Ona göre bu fırka, Allah'ın kudretini dışlamaları nedeniyle bu hitaba maruz kalmıştır. Tevhid ve Allah'ın adaleti konusundaki görüşlerin de anlamsız olduğunu ve bu tür açıklamaların birçok tanrının varlığını gerekli kıldığını söyler. Ona göre sıfatların reddi, sonuçta fiileri reddetmeyi beraberinde getirdiğinden adalet ve tevhid ortadan kalkmış olur.⁴¹ Kemalpaşazâde'ye göre Allah'ın kaza ve kaderinin inkârı, insanların ve hayvanların kendi fiillerini yaratmaları iddiası sapıklıktır. Ahirette Allah'ın görülemeyeceği fikri ise ezeli kudreti nefyeder.⁴²

O, *Risâle fi beyanı fırakı'd-dâlle* isimli eserinde daha çok İslâm dışı din ve fırkaları da ele almıştır. Sofistler, Dehrîler, Ashâbu'l-heyûlâ, Tabiatçılar, Müneccime, Seneviyye, Hürremiyye, Berâhime, Sabîiler, Hulûliyye, Ehl-i tenasüh, Yahudiler, Hıristiyanlar, Samirîler, Mûtecebbire, Bâtuniyye ve filozofları hesap gününü inkâr etmeleri ve azaptan korkmamaları nedeniyle sapkın saymıştır.⁴³

Osmanlı döneminde Nesefî firak modelinin takipçilerinden Lutfi Paşa İşkodravî de Ehl-i sünnet dışındaki tüm firak ve oluşumları ehl-i ehvâ olarak nitelendirmiştir. *Risâle-i firak-ı dâlle* isimli eserde, ana bid'at fırkaları ve alt kollarını helak olmaya götüren bâtl inançlı kimseler⁴⁴ olarak takdim eder.

Maturidi makâlât ve firak geleneği, model aldığı Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî'nin yaklaşımına benzer bir şekilde diğer mezheplere karşı reddiyeci, dışlamacı ve sapıklıkla itham edici bir yaklaşım sergilemiştir. Maturidi gelenek içerisinde bid'at mezheplerine mensup olanların küfürle itham edilemeyeceğine dair görüş açıklayanlar da olmuştur. Bu yaklaşımı benimseyen âlimler ehl-i bid'atın tekfir edilemeyeceğini söylemişler ve tekfir edileceği yönündeki görüşleri temelden yanlış bulmuşlardır.

40 Kemalpaşazâde, *Risâle fi beyanı fırakı'd-dâlle*, Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa Bölümü, no: 1028, vr. 298a.

41 Şamil Öçal, *Kemal Paşazâdenin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s. 383.

42 Kemalpaşazâde, *Risâle fi beyanı fırakı'd-dâlle*, s. 298a.

43 Kemalpaşazâde, *a.g.e.*, vr. 297a.

44 Lutfi Paşa b. Abdülmuin el-İşkodravî, *Risâle-i firak-ı dâlle*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, no: 2195, vr. 110b-111b.

c. Râfızılık ve Kızılbaşlık Karşıtlığı

Osmanlı Safevî mücadelesinin ardından siyasî erkin dinî alanı düzenleme çabasının etkisiyle Râfizi/Şîa karşıtlığı alabildiğine keskin bir boyuta taşınmıştır. Osmanlı din adamları verdikleri fetvalarla, ulemâ da yazdığı eserlerle Şîi düşüncüyü benimseyenlerin ehl-i bid'at olduğu anlayışını işlemiştir. Rafizâ ve Kızılbaşlık karşıtlığı, dinî bürokrasinin en üst makamlarında görev yapan Müftü Hamza Saru Görez (ö. 918/1512), Şeyhülislâm Kemalpaşazâde ve Ebüssuûd'un fetva ve risâleleriyle belli bir ivme kazanmıştır.

Esasen bu geleneğin model eseri, Ebû Mutî' Mehkûl en-Neseî'nin telif etmiş olduğu *Kitâbü'r-red ale'l-ehvâ' ve'l-bida'*, Rafizâ ve onun alt kolu olan Aleviyye'nin görüşleri ve olumsuzluğu hakkında "Hz. Muhammed'in hak peygamber olduğundan, Kur'an-ı Kerim'in yol göstericiliğinden ve İslâm'ı terkedenlerin akbetlerinden" söz eden ayetleri⁴⁵ dayanak almıştır.⁴⁶ Bu geleneğe var olan Râfiza karşıtlığı, Osmanlı Safevî mücadelesiyle birlikte Kızılbaşlığı da içine alarak yeni bir boyuta taşınmıştır.

Kemalpaşazâde *Risâle fi tekfiri's-Şîa* adlı risâlesinde bu grupla ilgili görüşlerini şu şekilde ifade eder: "Bu insanlar, şeriatı ve şeriat ehlini alaya alırlar, Ebu Bekir'e, Ömer'e, Osman'a ve müçtehid imamlara söverler. Ehl-i sünnet müçtehitlerinin görüşlerinin ağır olduğunu ve bünyesinde zorluklar taşıdığını ileri sürerler. Buna karşın bağlı oldukları Şah İsmail'in mezhebini daha kolay ve daha yararlı sayarlar. Şah İsmail'in haram dediğine haram, helal dediğine helal derler; mesela şarabı helal sayarlar. Bu kimselerin küfre düştükleri ve irtidat ettiklerinde hiçbir kuşku yoktur." Kemalpaşazâde beldelerinin darulharp olduğunu, kadın ve erkekleriyle evlenmenin geçersiz olacağını, evlenip çocuğu olanların çocuklarının zina çocuğu olacağını, kestiklerinin leş hükmünde olduğunu ifade etmiştir. Öyleki kırmızı renkli elbise giymenin bile küfre düşme sebebi olabileceğini söylemiştir. Ona göre mürted hukuku gereğince bu mezhepte olanların malları, kadınları ve çocukları helaldir. Erkekleri Müslüman olmazlarsa öldürülmeleri gerekir. Müslüman olurlarsa özgür bırakılırlar. Zındıklığı açık ve seçik olanların katli vâciptir, bunların bırakılması halinde İslâm beldesindeki insanlara bâtil inançlarını yaymaları söz konusudur. Böylesi bir durumun Müslümanlar ve sultanları tarafından önlenmesi gereği vardır. Ölümüne hükmedilenlerin malı taksim edilir ve karısı başka biriyle evlendirilir. Kemalpaşazâde, Râfizilere ve Kızılbaşlara karşı mürted hukukunun uygulanmasını, Ebu Bekir ve Ömer dönemindeki irtidat hadiselerine yönelik mücadeleyle kıyas ederek meşrûlaştırmaya çalışmıştır.⁴⁷ Kemalpaşazâde'nin bu görüşlerinin dinî olmaktan çok dönemin siyasî olayları ve konjonktürü ile ilgili olduğu anlaşılmalıdır.

45 Fetih 48/29; Âl-i İmrân 3/144; Ahzâb 33/40; Fussilet 41/42.

46 Ebû Mutî' Mehkûl en-Neseî, *Kitâbü'r-red ale'l-ehvâ' ve'l-bida'*, thk. Marie Bernard, s. 79.

47 Kemalpaşazâde, *Risâle fi tekfiri's-Şîa*, Çorum İl Halk Ktp., no: 4103/3, vr. 37b-38a.

Osmanlı şeyhülislâmlarından Ebüssuûd da devletin resmî politikası doğrultusunda Kızılbaşlarla savaş yapmayı “gaza-i ekber” ve “şehadet-i azîme” olarak görür. Onları hem asi hem de kâfir olarak kabul eder. Dolayısıyla Kızılbaşlarla savaşta ölenlerin şehit olacaklarını söyler. Ona göre yetmiş üç fırka içinde Ehl-i sünnet inancı dışında olan diğer fırkalar ve bu bağlamda Şîiler ve Kızılbaşlar cehennemdedir. Ebüssuûd'a göre bunlar her bir fırkadan aldıkları şer ve fesatla kendi hevâlarınca seçtikleri küfür ve bid'atlerle yeni bir dalâlet mezhebi oluşturmuşlardır. Amaçları doğrultusunda Kur'an'ı ve İslâm'ı istihfaf etmek, şer'i kitapları hakir görmek, dinî ilimlerin âlimlerine ihanet etmek, kendi reisleri olan lanetlenmiş fâcir insanları mabud yerine koymak ve onlara secde etmek, haramları helal saymak, Ebu Bekir ve Ömer'e ta'n etmek, Aişe hakkında ileri geri konuşmak gibi fiilleri işlemişler ve küfre düşmüşlerdir.⁴⁸

Mâtürîdî makâlât ve fırak geleneğinde Osmanlı-Safevî mücadelesinin bir sonucu olarak Râfıza ve Kızılbaşlık karşıtlığı daha çok ön plana çıkmıştır. Osmanlı resmî söyleminin muhalif Râfızîlere, Kızılbaşlara ve heteredoks sufi akımlara karşı verdiği etkin mücadeleye bağlı olarak bu akımları kötüleme ve gözden düşürme adına gerçek dışı kurgulamalar yapılmıştır. Ayrıca kötülerin prototipi olarak Şah İsmail ve takipçileri, şeriat karşıtı söylem ve eylemleri nedeniyle her türlü cezalandırmayı hak eden bir konumda görülmüştür.

d. Hak Mezhep Konsepti

Eş'arî gelenekte olduğu gibi Maturidi makâlât ve fırak geleneğinde de “hak mezhep” ya da “kurtuluşa eren fırka” söylemi baskın bir şekilde vardır. Bu geleneğe etkide bulunan Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî (ö. 318/930), fırka-i nâciye yani kurtuluşa erecek yetmiş üçüncü fırka olarak “Ehlü'l-cemaat el-Mürciûn”/Mürciû ehl-i cemaatı gösterir. Ona göre bu fırka, cemaata bağlı, fırka ve bid'atlerden uzak, Resulullah'ın yolundan giden ve kıyamete kadar bölünmeyecek olan bir fırkadır.⁴⁹ Bu isimlendirmede telaffuz edilmeyen Ehl-i sünnet ve'l-cemaat ibaresinin geleneğin sonraki eser ve risalelerinde yer aldığı dikkat çekmektedir.

Osmanlı düşüncesinde Mâtürîdî geleneğin en önemli temsilcilerinden biri olan İbn Kemal, *el-Cebr ve'l-kader* isimli risâlenin sonunda hak ve en iyi olan yolun Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olduğunu ifade eder. Bu inanç sisteminin zulme cevaz vermediğini söyler.⁵⁰ Daha da ileri bir söylem geliştirerek Kur'an-ı Kerim ve açık deliller olmasına karşın Ehl-i sünnet'in kabul ettiği hakikatlere aykırı bir şey ortaya atan kimseyi “mübtedî” olarak niteler. Ona göre bid'at ehli olan fırkaların fetvaları batıldır ve şehadetlerinin geçerliliği ihtilâfıdır. Dahası bid'atçıyı seven, onunla oturan ve ilişkilerini sürdüren kimse Allah'tan uzaklaşmış olur. Böylece hidayete götüren bu sağlam yoldan uzaklaşmış olan bid'atçiler sosyal yaşamdan da soyutlanmış olmaktadır.⁵¹

48 M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, İstanbul, 1998, s. 173-177.

49 Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî, *Kitâbü'r-red ale'l-ehvâ' ve'l-bida'*, s. 62.

50 İbn Kemal Paşa, *Resâilu İbni Kemal*, c. 1, s. 184.

51 Kemal Paşazâde, *Risâle fî beyâni'l-fırak'd-dâlle*, vr. 16a.

Kemalpaşazâde, Sünnîliğin faziletini ve Hanefîlik-Maturidiliğin üstünlüğünü her fırsatta ortaya koymaya çalışır. Ama diğer itikâdî ve amelî Ehl-i sünnet mezheplerini dışlayıcı bir tavrın içine girmez. Hanefî ve Şafîîlerin, Eş'arî ve Maturidilerin görüşlerinin karşılaştırmasını yapar ve aralarındaki ihtilafın asıl konularla ilgili değil ayrıntıya dair olduğunu söyler.

Kemalpaşazâde, padişahın “Hanefî mezhebini taklit etmenin zorunlu olup olmadığı” ile ilgili sorusu üzerine Ebû Hanîfe mezhebinin faziletine dair hazırlanmış olduğu⁵² *Risâle fi tafzîli mezhebi Ebû Hanîfe* isimli risâlesinde Hanefîliğe tabi olmayı ve bu mezhebin ulemâsının yoluna girmeyi büyük bir erdem olarak kabul eder ve Allah'a hamd eder. Mezhebin kurucusu sayılan Ebû Hanîfe'nin Kitap ve Sünnet'i bilen erken dönem müctehitlerinden ve nitelikli âlimlerinden olduğunu akli ve naklî deliller çerçevesinde ortaya koyar. Buharî'deki hadisleri bilmemesi, hadis yönünün zayıf olduğu ve hadislere muhalefet ettiğine dair oluşan iddialara karşı yaşadığı çağ açısından Buharî'nin (ö. 256/869) hadislerini bilmesinin mümkün olmadığını ifade eder. Çünkü Ebu Hanîfe, Buharî'den neredeyse bir asır önce yaşamıştır ve hadis külliyyatının oluşum süreci oldukça geç bir döneme rastlamaktadır.⁵³

Lutfî Paşa b. Abdulmu'ın el-İşkodravî de *Risâle-i fırak-ı dâlle* isimli risâlesinde “Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak hepsi cehennemde biri ise cennette olacaktır” hadisini merkeze alarak tasnif yapmış ve kurtuluşa varan fırkanın Hz. Peygamber'in “benim ve ashabımın yolu üzere olanlar” tanımlamasına uygunluk gösteren Ehl-i sünnet ve'l-cemaat fırkası olduğuna⁵⁴ işaret etmiştir. Diğer 72 fırka, bazı görüşleri sebebiyle Ehl-i sünnet'ten ayrılmış ve helâk olmuştur. Lutfî Paşa'ya göre bir kimseye Ehl-i sünnet denilebilmesi için on hasleti taşıması gereklidir. Bu nitelikler beş vakit namazı cemaatle kılmak, ashabın hepsini iyilikle yad etmek, birini bile kötölememek, Sultan'a kılıç çıkarmamak yani isyan etmemek, imanında şüphe içinde bulunmamak, hayır ve şerri Allah'ın takdir ettiğine inanmak, dine ilişkin meselelerde mücadele ve çatışma içinde olmamak, ehl-i kiblede kimseyi tekfir etmemek, ehl-i kiblede olan kimse üzerine salavatı terk etmemek, mest üzerine meshi caiz görmek ve fâcir olanın ardında namaz kılmamaktır.⁵⁵

Osmanlı dönemi Maturidi makâlât ve fırak geleneğinin tasnif sisteminde merkezi bir rol oynayan 73 (yetmiş üç) fırka hadisinde belirtilen “kurtuluşa eren fırka”nın tespitine önem verilmiştir. Neseî'nin eserinde belirtilen kurtuluş fırkası “Ehlü'l-cemaat el-Mürciûn” ismi, zaman içerisinde Ehl-i sünnet

52 Salim Özer, “İbn Kemal'in İslâm Hukuku Alanındaki Arapça Yazma Risâleleri”, Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991, s. 353.

53 Salim Özer, a.g.t., s. 344-345.

54 Lutfî Paşa el-İşkodravî, *Risâle-i fırak-ı dâlle*, vr. 109b.

55 Lutfî Paşa el-İşkodravî, a.g.e., vr. 110a-110b.

ve'l-cemaat şeklindeki bir kullanıma yerini bırakmıştır. Mürcie zaman aşımı ve farklı koşullar sebebiyle ana bünyeden ayrı görülmüş ve Nesefî ekolün takipçileri tarafından bid'at mezhebi olarak takdim edilmiştir. Bu doğrultuda Ehl-i sünnet ismine değer verilmiş ve inanç sisteminin ana çizgileri belirlenmeye ve korunmaya çalışılmıştır.

2. Muhalif Bir Söylemin Şekillenmesi: Birgîvî Ekolü

Osmanlı dönemi düşünce sisteminde, Safevîlerle yapılan mücadele önemli bir kırılma noktasını oluşturmuştur. Bu olayın ardından devletin dinî alanı kontrol etme politikası bazı farklılaşmaları derinleştirmiştir. Buna bağlı olarak halkın adet ve geleneklerini öne çıkaran ve temel dinî referanslardan uzaklaşan bir din anlayışı ortaya çıkmıştır. Resmî din söyleminin siyasetle içli dışlı olması ve halk İslâm'ının gelenekten gelen din dışı inanışlara yönelmesi, bunlara razı olmayan dahası bununla mücadele eden tepkisel bir hareketi doğurmuştur. Bu hareket -itikâdî anlamda Mâturîdî olmakla birlikte- Selefi inanç kodlarını ve özellikle İbn Teymiye anlayışını merkeze alan İmam Birgîvî (ö. 981/1573) ve onun ilkelerini benimseyen Kadızâdeliler grubudur.

Dine sokulan bid'atlerle mücadele etme adına Birgîvî, İbn Teymiye ve öğrencilerinin düşüncelerine yönelmiş ve İslâmî öğretinin daha çok inançlar, ibadetler, ahlâki davranışlar ve pratik boyutuna odaklanmıştır. Ele aldığı güncel konular arasında ücretle Kur'an okuma, kabir ziyareti, para vakıfları, kadılar ve diğer devlet erkânı arasında yaygınlaşan rüşvet, dönemin siyasî, ekonomik ve itikâdî bozulmaları yer alır. Ona göre din alanında yapılan artırım ve eksiltme türündeki herşey bid'at kategorisinde değerlendirilmelidir. Bu sebeple insanları bid'atlerden uzaklaşmaya, Kur'an ve Sünnet'e bağlı kalmaya çağırmıştır. Birgîvî'nin Sünnilik ve Hanefilik algısına göre Ehl-i sünnet ve'l-cemaat haktır, bunun dışında kalan mezhepler ise batıldır. Aynı zamanda o, Ehl-i sünnet inancını benimsemeyen tarikat ve tasavvuf anlayışına da karşı olduğunu göstermiştir. Özellikle müteşeyyih dediği "şeyh geçinen insanları" sert bir şekilde eleştirmiştir. Tasavvufî bağlamda erken dönemi idealize etmiş ve ilk dönem mutasavvıflarını referans almıştır. Beyazîd Bestamî, Harrâz, Cüneyd-i Bağdâdî ve Kuşeyrî alıntı yaptığı tasavvuf büyükleridir. Birgîvî'ye göre ilk dönem İslâm'ı, bizzat hak olandır ve bu anlayıştan uzaklaşıldığı içindir ki Osmanlı Devleti'nin başına birçok felaket ve sıkıntı gelmiştir. Bu anlamda görevini gereği gibi yapmayan Osmanlı ulemâsı da onun nezdinde bid'atçıdır.⁵⁶ Selefiyeci zihniyetin en önemli ismi olan Birgîvî'nin düşüncesi asırlarca kabul görmüş ve *et-Tarikat-ü'l-Muhammediye* isimli eseri, en çok okunan ve nüfuz alanı geniş olan bir kitap olmuştur.

56 Birgîvî, *et-Tarikatu'l-Muhammediyye es-siretu'l-Ahmediyye*, İstanbul, ts., s. 11-14.

Birgivi'nin görüşleri etrafında teşekkül eden bu oluşum, XVII. asırda IV. Murad döneminde katı bir din anlayışını benimseyen Kadızâdeliler hareketine dönüşmüştür.⁵⁷ Osmanlı'nın siyasî ve ekonomik krizlerle boğuştuğu bir dönemde, Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1045/1635) önderliğinde Kadızâdeliler hareketi ortaya çıkmıştır. Oluşumun temel hedefi, Kur'an ve Sünnet İslâm'ına sonradan giren bid'atlardan dinin arındırılmasıydı. Bu oluşum dine sonradan girdiği düşünülen bid'at ve olumsuzluklara karşı Birgivi'den daha sert bir tutum sergilemiştir. Mevlüt okutmak, ölüye kırk törenleri yapmak, helva döktürmek, Kur'an'ı musikî ile okumak, ezan ve mevlidi makamla okumak, sema' ve deverân yapmak, minyatür yapmak gibi uygulamaları bid'at olarak görmüşlerdir. Ayrıca akli ve felsefî bilimlerin imanı tehlikeye soktuğu görüşünü savunmuşlardır. Dine sonradan giren bid'at uygulamalarının kaynağını tarikatlar olarak gördükleri için tarikat ehliyle mücadele içinde olmuşlardır. Bu süreçte Kadızâdeliler ile Sivasiler ya da medreseliler ile tekkeliler arasında müthiş bir çekişme yaşanmıştır.⁵⁸

XVI. asrın ikinci yarısında dinî ve siyasî gerekçelerle ortaya çıkan Birgivi ekolü ve onun devamı niteliğindeki Kadızâdeliler hareketi, Osmanlı ilim ve düşünce yaşamında büyük bir etki bırakmıştır. Birgivi'nin görüşleri birçok akma referans olmuş ve *et-Tarîkatü'l- Muhammediyye ve's-sîretü'l-Ahmediyye* isimli eseri de el kitabı haline gelmiştir. Bu bilgiler ışığında, Birgivi'nin makâlât ve firak geleceğindeki yerini tespit etmek önemli görünmektedir.⁵⁹

a. Birgivi'nin Tasnif Metodu

Osmanlı dönemi müderris ve müelliflerinden olan Birgili Mehmet Efendi (ö. 981/1573), *Tuhfetü'l-müsterşidin fi beyâni firaki mezâhibi'l-Müslimîn* isimli risâlesinde “yetmiş üç fırka hadis”ine merkezî bir rol tahsis etmiştir. Risâle, tasnif ve görüşleri aktarma açısından Irakî'nin *el-Firaku'l-müfterika beyne ehli'z-zeyğ ve'z-zandaka* isimli eserinin özeti şeklindedir ve dolayısıyla fırkaların tasnifi konusunda Neseffî'nin modeli benimsenmiştir. Çünkü altılı tasnif ve on ikili alt gruplara ayırma metodu, ilk kez Ebû Mutî' Mekhûl en-Neseffî tarafından geliştirilmiştir. Birgivi'nin klasik dönem mezhepler tarihi yazıcılığının referans

57 Kadızâdeliler hareketine ilişkin daha geniş bilgi bkz. Marinos Sariyannis, “The Kadızâdeli Movement as a Social and Political Phenomenon: The Rise of a ‘Mercantile Ethic’?”, *Poitical Initiatives From the Bottom Up in the Ottoman Empire*, Antonis Anastasopoulos (ed.), Halcyon Days in Crete VII A Symposium Held in Rethymno 9-11 January 2009, Rethymno 2012, s. 263-283; Semiramis Çavuşoğlu, “The Kadızâdeli Movement: An Attempt of Şerî'at-Minded Reform in the Ottoman Empire”, Doktora Tezi, Princeton University, 1990.

58 Kadızâdeliler ile Sivasiler arasındaki çekişme hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbrahim Baz, “Abdülehad Nürî-i Sivâsî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri”, Doktora tezi, Ankara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s. 48-60.

59 Birgivi'nin eserlerine ilişkin bkz. Ahmet Kaylı, “A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form”, Yüksek Lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2010.

eserlerinden *el-Fark beyne'l-fırak*'dan haberdar olmadığı ama *el-Milel ve'n-nihâl* adlı eseri bildiği⁶⁰ anlaşılmaktadır.

İmam Birgivî, *Tuhfetü'l-müsterşidîn* isimli risâlesine Hz. Muhammed'in ümmetin 73 (yetmiş üç) fırkaya ayrılacağına dair söylediği hadisle başlamıştır. Bunlardan fırka-i nâciye dışında diğerlerinin bid'at ve dalâlet fırkası olduğunu ve cehennemde yer alacaklarını ifade etmiştir. Bu doğrultuda fırka-i nâciyenin inanç esasları özet bir şekilde verilmiştir. Geniş bilgi için *el-Milel ve'n-nihâl* isimli esere başvurulması gerektiğini söylemiştir.⁶¹ *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* isimli eserinde ise birbirini destekleyen iki 73 (yetmiş üç) fırka hadisine yer vermiştir.⁶²

İmam Birgivî'nin tasnif sisteminde 6 (altı) olarak belirtilen bâtul fırkalar Cebriyye, Kaderiyye, Kerrâmiyye, Muattıla, Ravâfız ve Nevâsıb isimli fırkalarlardır. Bağımsız bir başlık olarak ele aldığı Ehl-i sünnet ilavesiyle toplam yetmiş üç sayısına ulaşılmıştır (6x12+1=73). Neseî'nin tasnifinde yer alan Cehmiyye ve Mürcie'nin yerine Kerrâmiyye ve Muattıla fırkaları zikredilmiştir. Bu altı fırkanın görüşlerine ve niteliklerine dair kısaca bilgi verilmiştir. Onları red maksadıyla dinî referanslardan yararlanılmış ve aykırı kaldıkları ayetler zikredilmiştir.⁶³

Birgivî'ye göre Ehl-i sünnet dışındaki tüm fırkalar dinden çıkmış ve küfre düşmüştür. Hâriciler tevilden kaçındıkları ve ibadetleri ve ameli imandan saydıkları için, Mu'tezile rü'yetullah ve sıfatlarla ilgili görüşlerinden dolayı ve Mürcie iman anlayışları nedeniyle küfür bataklığına düşmüştür. Bazı fırkalar bid'atçı olmakla birlikte küfre düşmemiştir.⁶⁴

b. Selefi Yaklaşım: Bid'at Karşıtlığı ve Ehl-i Sünnet'in Yeniden Tanımlanması

Birgili Mehmet Efendi, *Tuhfetü'l-müsterşidîn fi beyâni fıraki mezâhibi'l-Müslimîn* isimli risâlesinde Ehl-i sünnet savunusu yapmış ve inançlarının tebliğine özen göstermiştir. "Hak olan ve hakkın da onunla birlikte olduğu" şeklinde nitelendirilen bu anlayışın dışındaki fırkaların görüş ve inançları hakikat dışı olarak sunulmuştur.⁶⁵ Ayrıca *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye, Ravzatu'l-cennât*

60 Avni İlhan, "İmam Birgivî ve Tuhfetü'l-Müsterşidîn'i", *İmam Birgivî*, Mehmet Şeker (haz.), Ankara 1994, s. 55-57.

61 Avni İlhan, "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi İle İlgili Risâlesi (*Tuhfetü'l-müsterşidîn fi beyâni fıraki Mezâhibi'l-Müslimîn*), *DEÜİFD*, İzmir, 1984, c. 6, s. 181-182.

62 Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye es-siretu'l-Ahmediyye*, s. 10; ayrıca bkz. Kadızâde İslâmboli Ahmed b. Muhammed Emin, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fi şerhi'l-vasiyeti'l-Muhammediyye-Birgivi Vasiyetnamesi Kadızâde Şerhi*, çev. A. Faruk Meyan, İstanbul, 1970, s. 164.

63 Bkz. Birgivî, *Tuhfetü'l-müsterşidîn fi beyâni fıraki Mezâhibi'l-Müslimîn*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, no: 4334/2, 88a-90a; İlhan, "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi İle İlgili Risâlesi", c. 6, s. 182-192.

64 Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye es-siretu'l-Ahmediyye*, s. 22-23.

65 Birgivî, *Tuhfetü'l-müsterşidîn*, 89b-90a; İlhan, "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi İle İlgili Risâlesi", c. 6, s. 174-176.

ve *Risâle-i Birgîvî* (veya *Vasiyetnâme-i Birgîvî*) isimli eserlerinde Ehl-i sünnet inancının temel niteliklerini vermiştir. Birgîvî'nin yaklaşımını çekici kılan ve etki alanını genişleten tarafı, Kur'an ve Sünnet'e sarılmayı öğütlemesi, Ehl-i sünnet bünyesine sonradan giren uygulamaları bid'at olarak değerlendirmesi ve bunlardan dini arındırma yönündeki aktif bir çabaya işaret etmesidir.

Birgîvî'ye göre Ehl-i sünnet, Rasulullah'ın ashâbı ve cemaatı, muhacirler ve ensar demektir. Her biri İslâm'ın nuru ve ışığı, iman sahiplerinin önderleri ve senetleridir. Onların itikâdı, Sünnî inancın üzerine bina edildiği temeller me-sabesindedir. Başka bir inanca yapışmak, haktan uzaklaşmak ve dalâlete düşüp cehennemlik olmak anlamına gelir. Ehl-i sünnet itikâdında Ebû Hanîfe'nin ilmî geleneğini sürdüren İmam Maturidî ve İmam Şafîi'nin takipçilerinden Eş'arî olmak üzere iki yol vardır. Aralarında fark olmasına rağmen referansları birdir ve iki mezhep de ehl-i hidayet ve Ehl-i sünnet'tir.⁶⁶

Birgîvî, *et-Tarîkatü'l-Muhammedîyye* isimli eserinde de fırka-i nâciye olan Ehl-i sünnet ve'l-cemaat inancının anahatlarını ortaya koymuştur. Tevhid inancı içerisinde Allah'ın eşsiz birliği, sıfatları, araz, cisim ve cevher olarak nitelendirilemeyeceği, evrenin tüm parça ve nitelikleriyle Allah tarafından yaratıldığı, Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olup mahluk olmadığı, rüyetullahın/Allah'ın görülmesinin ahirette gözlerle gerçekleşeceği ve bunun aklen ve naklen caiz olduğu vb. konular özetlenmiştir.⁶⁷

Birgîvî, *Ravzatu'l-cennât fi usûli'l-itikâd* isimli eserine başlarken de Ehl-i sünnet mezhebine uygun inanç konularına ve iman anlayışına ağırlık vermiştir. Bu bağlamda tevhid ve sıfat konusunda *el-Fıkhü'l-ekber*'i, Tahavî, Ömer Neseî, Senûsî ve Süyûtî'nin akâidini tavsiye etmiştir.⁶⁸ Bu eserler öncelikle tanzim ve tertip açısından övülmüş ama delilleri itibarıyla yeterli olmadığı ve taklid seviyesinden kurtulmadığı ifade edilmiştir. Eser, hadis-i şerife binaen yedi usûl yedi bab/başlık altında ele alınmıştır. Cebrail'in Hz. Peygamber'e imandan sorması üzerine Hz. Peygamber imanı şöyle tanımlamıştı: "*İman Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, öldükten sonra tekrar dirilmeye, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmaktır.*" Birgîvî, Hanefî mezhebine göre imanın hakikâta dair bir bölüm daha ekleyerek eseri 8 (sekiz) bölüm yaptığını anlatmıştır.⁶⁹

3. Maturidi Geleneğin Sonraki Dönem Tasnifleri

Osmanlı-Safevî mücadelesinin ardından güç kazanan Maturidi makâlât ve fırak geleneği, -benzer nitelikleri taşısalar da- resmî ve muhalif olmak üzere iki farklı söylemi bünyesinde barındırmıştır. Bir sonraki yüzyılda ise bazı tasnif denemeleri ortaya çıkmıştır. Döneme ait eserlerin en önemli niteliği mezheplere

66 Kadızâde İslâmbolî, *Birgîvî Vasiyetnamesi Kadızâde Şerhi*, s. 163.

67 Birgîvî, *et-Tarîkatü'l-Muhammedîyye es-siretu'l-Ahmedîyye*, s. 19.

68 Mahmud b. Pir Ali Birgîvî, *Ravzatu'l-cennât fi usûli'l-itikâd*, nşr. Muharrem Efendi, İstanbul 1305, s. 3.

69 Mahmud b. Pir Ali Birgîvî, *a.g.e.*, s. 3.

ilişkin bilgilerin daha detaylı olması, doğuş süreçlerinin kısmen de olsa olaylarla irtibatlandırılmaya çalışılması ve kaynak yelpazesinin geniş olmasıdır. Bu bağlamda Mestcizâde (ö. 1150/1737), Hüseyin b. Yusuf el-Erzurûmî (ö. 1159/1746) ve Ebû'l-Mehâmid Ömer Çorumî (ö. 1207/1792) isimleri zikredilebilir.

Hanefî âlim Mestcizâde'nin *Risâle fi beyân-i zuhûri'l-fıraki'l-İslâmiyye* adlı eseri, ilk fırka olan Hâricilik'ten başlayarak Mu'tezile, Şîa ve Ehl-i sünnet fırkalarının ortaya çıkış sebepleri ve teşekkül süreçleri ile ilgili bilgileri ihtiva eder. Eserde, fırkaların oluşumu ve gelişimi ile ilgili tarihî, kültürel, dinî ve siyâsî etkiler üzerinde durulmuştur.⁷⁰

a. Alfabetik Tasnif Sistemi

Hüseyin b. Yusuf el-Erzurûmî (ö. 1159/1746), Arapça yazdığı *Risâle fi'l-fıraki'd-dâlle, el-münciye ani'l-hatai'l-vâkı beyne'n-nâciye ve gayri'n-nâciye* isimli risâlesinde mezhepleri alfabetik sisteme uygun bir şekilde tasnif etmiştir.

el-Erzurûmî, ilk olarak ilgili hadis bağlamında fırka-i nâciye ve nitelikleri hakkında bilgilendirme yapar. Devvânî gibi bazı Eş'arîlerin hadiste geçen "kurtuluşa eren fırka"dan kastın Eş'arîler olduğu iddiasında bulduklarına işaret eder. Oysa hadiste kastedilen ümmet-i icabet yani inanan kesimdir. Bu kapsama Ehl-i sünnet gruplarından Eşarî ekolü ile birlikte Maturidilik de girmektedir. Müellif bu bağlamda Ebû Hanife ve İmam Maturidi hakkında bilgi vermekte ve Semerkand ulemâsından söz etmektedir. Maturidi gelenekte öne çıkan *Metnü'l-akâid*, *Metnu'l-bidâye* ve *Tebşiratu'l-edille*, Eş'arî gelenekte öne çıkan Teftâzânî'nin *Şerhü'l-Makâsıd* 1, *Tavâli*, *Şerhu'l-Mevâkıf*, *Şerhu'l-Akâid* gibi temel kitaplardan bahsedilmiştir. İki Ehl-i sünnet ekolü ve iki mezhep imamı övgüyle yüceltilmiştir.⁷¹

Hüseyin b. Yusuf el-Erzurûmî, Ehl-i sünnet hakkındaki bilgi ve yorumun ardından dalâlet fırkaları olarak tanımladığı grupların tasnifine geçmiştir. Bu tasnifte -risâlede belirtildiği gibi- Arap alfabesine uygun bir alfabetik tasnif sistemi benimsenmiştir. Tasnife Arap alfabesinin ilk harfi olan "elif" ile başlayan İbâziyye, Ezrâkiyye, Esvâriyye, İskâfiyye gibi fırkalarla başlanmış ve son harf "ye" ile başlayan Yezidiyye ve Yunûsiyye fırkaları ile bitirilmiştir. Fırkalarla ilgili kısa bilgi verilmiş, bazılarının kurucularının isimleri zikredilmiş ve diğer fırkalarla olan farklılık ve benzerlikleri belirtilmiştir. Müellifin tasnifindeki ana fırkalar; Hâricilik, Şîa, Kaderiyye, Mürcie, Müşebbihe ve Cebriyye'dir. el-Erzurûmî'nin referans kaynaklarında görüldüğü gibi tasnifte Eş'arî ve Maturidi gelenekten yararlanılmıştır. Ama denge biraz Eş'arî fırak ve makâlât geleneğinden yana ağırlık kazanmış gibidir. Fırka sayısının 73 (yetmiş üç) sayısına ulaşmasına özen gösterilmiş olmasına karşın bu rakam aşılmıştır.⁷²

70 Abdullah b. Ömer b. Osman b. Musa el-Hanefî Mestcizâde, *Risâle fi beyân-ı zuhûri'l-fıraki'l-İslâmiyye*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, no: 311, vr. 42b-43b.

71 Hüseyin b. Yusuf el-Erzurûmî (1159/1746), *Risâle fi'l-fıraki'd-dâlle, el-münciye ani'l-hatai'l-vâkı beyne'n-nâciye ve gayri'n-nâciye*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, no: 1043/4, vr. 20b-22a.

72 Hüseyin b. Yusuf el-Erzurûmî, *a.g.e.*, vr. 29a-29b.

el-Erzurûmî, risâlenin son bölümünde tasavvufi terminolojiden, büyük mutasavvıflardan, tasavvufun ince meselelerinden, tasavvuf ve tarikatlardan ve şeriatla olan ilgilerinden söz etmiştir.⁷³

Hüseyin b. Yusuf el-Erzurûmî'nin, *Risâle fi'l-fırakî'd-dâlle* isimli risâlesinin alfabetik olması dışında içerik ve görüşlerin aktarımı açısından diğer eserlerden pek farklılığı yoktur. Müellifin mezheplerle ilgili reddiyeci bir tavır olmasına rağmen uslubu yine de sert ve katı olarak değerlendirilemez.

b. Ömer Çorumî'nin Tasnif Metodu

Ebû'l-Mehâmid Ömer Çorumî⁷⁴ de *el-Urvetü'l-munciye fi'l-fırkati'n-nâciye* isimli eserinin girişinde Ehl-i sünnet'in "kurtuluşa eren tek fırka" olduğunu ve diğer fırkaların bid'atçı fırkalar olduğunu ifade etmiştir. Fırkaları ele alırken referans olarak kelim kitaplarından yararlandığını söylemiştir. Aktardığı bilgileri aldığı kaynakları belirtme konusunda oldukça titiz davranmıştır.

Ebû'l-Mehâmid Ömer Çorumî (ö. 1207/1792), fırkalarla ilgili değerlendirme yaparken Tahavî, Nevevî ve Subkî'den alıntılar yapmıştır. Fakihlerin mübtedi', Müslim ve kâfir statüsünde olanların toplumdaki dinî konumları ile ilgili hükümlerine yer vermiştir. Mübtedi'in/bid'atçının ya da ehl-i ehvânın kâfir olmadığı aksine kible ehli olduğunu ifade etmiştir. Ama onların inanç sistemleri Ehl-i sünnet'in itikâdı gibi değildir. Bu bağlamda müellif, ehl-i ehvâ olarak isimlendirilen fırkaları tasnif etmiştir. Mezhepler 6 ana fırkaya ayrılmış ve her fırka 12 alt fırkaya bölünerek 72 sayısına ulaşılmıştır. Ana fırkalar Cebriyye, Kaderiyye, Ravâfız, Havâric, Muattıla ve Müşebbihe'dir (6x12+1=73).⁷⁵ Bu tasnif, Neseî modelinden etkilenmiş bir sistem olarak dikkat çekmektedir.

Ebû'l-Mehâmid Ömer Çorumî, *el-Urvetü'l-munciye fi'l-fırkati'n-nâciye* isimli eserinde 73 (yetmiş üç) fırka hadisini hadis, kelim ve fıkıh ilimleri çerçevesinde değerlendirmiştir. Ebû'l-Mehâmid, fırka-i nâciye bünyesinde yer alan Maturidilik ve Eş'arîlik arasında var olan farklı görüşlere de değinmiştir. Maturidi'nin usûlde izlediği yöntem ardından Eş'arî'nin izlediği usûl verilmiştir. Müellif, Eş'arî'nin Mu'tezilî âlim Ali el-Cübbâî'den ne şekilde ayrıldığını anlatmıştır. Maturidiliğe, Eş'arîliğe ve Mu'tezile'ye ait öne çıkan kitap isimleri verilmiştir. Kitap tasnif eden Ehl-i sünnet âlimlerinden övgüyle söz edilmiştir.⁷⁶

73 Hüseyin b. Yusuf el-Erzurûmî, *a.g.e.*, vr. 36b-38b.

74 Ebû'l-Mehâmid Ömer Çorumî (ö. 1207/1792), Osmanlı dönemi Maturidî geleneğine mensup bir alimdir. Aslen Çorumlu olmasına rağmen İstanbul'da müderrislik yapmış, birçok dinî hizmette bulunmuş ve orada vefat etmiştir. Bkz. Akifzâde, *el-Mecmû' fi'l-meşhud ve'l-mesmu'*, Çorum İl Halk Ktp., no: 27011, s. 129.

75 Ebû'l-Mehâmid Ömer Çorumî, *el-Urvetü'l-munciye fi'l-fırkati'n-nâciye*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, no: 1056/3, vr. 26b.

76 Ebû'l-Mehâmid Ömer Çorumî, *a.g.e.*, vr. 53b-54b.

Ebû'l-Mehâmid Ömer Çorumî'nin farklı mezheplere dair kaynaklardan yararlanmış olması, fırkalara dair hadisi değişik ilim dallarına göre detaylı bir şekilde değerlendirmesi ve her fırkayı kible ehli olarak kabul etmesi, metodolojisine özgünlük kazandıran nitelikler olarak göze çarpmaktadır. Ebû'l-Mehâmid Ömer Çorumî'nin ehl-i bid'at mezhepleri ile ilgili detaylı bilgiler aktardığı, referans yelpazesinin oldukça geniş olduğu ve bu doğrultuda birçok eserden alıntılar yaptığı dikkat çekmektedir.

C. Tasavvufî Geleneğe İslâm Mezhepleri

Tasavvufî hareketler ve tarikatlar içinde var olan ve Ehl-i sünnet karşıtı ya da dışı olarak görülen olumsuzluklar, sadece Sünnî ulemâ tarafından eleştirilmemiş, tasavvuf ehlinin de tepkisini çekmiştir. Bu tip hareketler zındıklık ve ilhad olarak nitelendirilmiştir.

1. Geleneğin Tasnif Metodu

Tasavvufî gelenek içerisinde mezheplerin genel tasnifinin yanı sıra sûfî oluşumlara yönelik geliştirilen bir tasnif sistemi vardır. Sûfî eğilimler sayı olarak 73 (yetmiş üç) sayısına uydurulmaya çalışılmasa da içlerinden sadece bir grup "Ehl-i hak" olma vasfını kazanabilmektedir. Sufî grupları kendi içinde sınıflandıran böyle bir tasnif sistemi, köklerini Eş'arî ve Mâturîdî makâlât ve fırak geleneğinden almıştır.

Hem Eş'arî hem de Maturidi makâlât ve fırak geleneğinde mezheplerin genel tasnifinin dışında sufi akımların da tasnifi yapılmış ve İslâm inancıyla ilişkisi değerlendirilmiştir. Fahreddin er-Razî Müslüman ve müşrik fırkaların inançlarını ortaya koyduğu eserinde "fi ahvâlî's-Sufiyye/Sûfîlerin halleri hakkında" başlığı altında zahire önem veren âdât ashabı, diğer işleri bırakmakla birlikte zühd ve ibadetle meşgul olan ibadet ehli, Allah'ı zikirden uzak tutan fiillerden kaçman hakikat ehli, kalplerini iyi niteliklerle nurlandırma uğraşı veren Nuriyye, hulûl ve ittihada inanan Hulûliyye ve herşeyi mubah sayan ve şer'î ilkelere muhalif olan Mubahiyye olmak üzere 6 (altı) sûfî fırka hakkında bilgi vermiştir.⁷⁷

Maturidi geleneğe ise Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142), *Risâle fi beyâni'l-fıraki'd-dâlle mine'l-Mutasavvife* isimli risâlesinde yaptığı tasnifte tasavvuf ehlini 12 (on iki) fırkaya ayırmıştır, bunlardan birinin doğru yol üzere olduğunu, diğerlerinin bid'at ve dalâlete düştüklerini söylemiştir.⁷⁸ Ömer en-Nesefî, "ehl-i hak" olarak isimlendirilen sûfî grubun ise Resûl'ün sünnetine tabi olmaları, namazı ve zekatı zamanında eda etmeleri, içkiden ve zinadan sakınmaları, sema ve raksı haram kabul etmeleri, çalışmayı şiar edinmeleri, Ehl-i beyt ve hayırlı insanların yolunu izlemeleri, kötü insanlarla sohbetten uzak durmaları, zararlı olan huy ve alışkanlıklardan kaçınmaları, dünya zinetini ve nimetini istememeleri ve salihlerin

77 Fahreddin er-Razî, *İtikâdatü fırakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, s. 97-101.

78 Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hanefî en-Nesefî (ö. 537/1142), *Risâle fi beyâni'l-fıraki'd-dâlle mine'l-Mutasavvife*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, no: 2317, vr. 91b-92a.

yolunda yürümelemleri sebebiyle hak yolunda olduklarını anlatmıştır.⁷⁹ Ömer en-Nesefî, sûfîleri Fahreddin er-Razî'den farklı olarak 73 fırka dışında müstakil olarak ele alır ve kendi içinde tasnif eder.

Osmanlı döneminde faal durumda olan birçok tasavvufî akım bulunmaktaydı. Bunlardan günümüze dek kalmayı başatabilen Mevlevîlik, Bektaşîlik, Kâdirîlik ve Nakşibendîlik tarikatlarının mezheplere bakışına değinmek gerekir.

a. Mevlevîlik ve Bektaşîlik: “Yetmiş İki Millet” Söyleminin Cazibesi

Hacı Bektâş Velî ve Mevlâna, hoşgörü ve sevgi merkezli bir din anlayışının Anadolu'daki temsilcileri olmuşlardır. 73 (yetmiş üç) fırkadan 72'sinin bid'at ehli olarak yargılanması ya da ötelenmesi, bu iki bilginde olumlu bir nitelendirmeye dönüşmüştür. Esasen yetmiş iki milleti bir gözle görme fikri, Horasan ve Mâverâünnehir'de faaliyet alanı bulmuş olan ve iman etmeyi kolaylaştırıcı bir bakış açısı sergileyen erken dönem mezheplerinden Mürcie ve Kerrâmiyye'nin görüşlerinden etkilenmiştir. Ayrıca yetmiş üç fırkanın yetmiş ikisinin cennete gireceği, sadece birisinin cehennemlik olacağı şeklindeki hadis rivayeti,⁸⁰ Kerrâmiyye'nin etkili olduğu bir ortamda zikredilmiş ve kabul görmüştür. Muhtemelen bu fikir, Horasan'da yaygın olan Melâmîlik ve diğer tarikatlar yoluyla Anadolu'ya girmiş⁸¹ ve Mevlevîlik ile Bektâşîlik tarafından da özümsemiştir.

Yetmiş iki milleti bir görme ve onlara ulaşma çabası, Mevlânâ ve Mevlevîlik düşüncesinde sürekli varolmuştur. Mevlâna bir şiirinde “*Yetmiş iki millet sırrını bizden dinler, biz bir perde ile yüzlerce ses çikaran bir neyiz.*”⁸² demiştir.

Hacı Bektâş Velî ve Bektaşîlik de dinlere, mezheplere ve bu kurumların aslı un-suru olan insana karşı Mevlevîliğe benzer bir tavır içerisinde olmuştur. Hacı Bektâş Velî, “72 (yetmiş iki) millete bir gözle bakma”nın, insanlara hoşgörü göstermenin ve onlara dua ile yardımda bulunmanın Allah dostlarına özgü bir yaklaşım olduğu düşüncesindedir.⁸³ Hacı Bektâş Velî'nin farklılaşmaya ve ayrılmaya karşı, “birlik ve dirlik” şeklinde formüle edilen tevhid ilkesini merkeze aldığı görülmüştür. Allah'ın kuluna şah damarından daha yakın olduğu ve kulunun “Rabbim” çağırısına her türlü noksanlıktan uzak olan Allah'ın “lebbeyk/buyur” diyerek cevap verdiği ayetler ışığında anlatılır.⁸⁴ Bektaşî gelenek, farklılıkların birer zenginlik olduğunu, aslında Allah'ta birleştiğini veciz bir şekilde ifade etmiştir; “Hepsi sana aşık olduğuna göre, yollarının ayrı olmasından ne çıkar! Herbiri gülbahçesine değişik yoldan geliyor demektir.”⁸⁵

79 en-Nesefî, *a.g.e.*, vr. 93a-93b.

80 İbnu'l-Beşârî el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsım fi ma'rifeti'l-ekâlim*, Leiden, 1906, s. 39.

81 Sönmez Kutlu, *Alevîlik-Bektaşîlik Yazıları*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006, s. 46.

82 Ahmed Eflâki, *Âriflerin Menkıbeleri*, çev. T. Yazıcı, İstanbul 1989, c. 2, s. 13.

83 Hacı Bektâş Velî, *Makâlât-ı gaybiyye ve kelimât-ı ayniyye*, çev. Davud Duman, Ankara, 2004, s. 49-50.

84 Hacı Bektâş Velî, *a.g.e.*, s. 56.

85 Şeyh Baba Mehmed Süreyya, *Tarikat-ı Aliyye-i Bektâşîyye*, sad. Ahmet Gürkan, Ankara, 1995, s. 3.

Bektâşî gelenek içerisinde fırkaların tasnifine yönelik değerlendirmelerin XIX. asrın ikinci yarısında Bektâşîlerin kendilerini tanıtmak amacıyla yazdıkları ilk örnek eserlerden olan *Mir'âtü'l-mekâsüd fi def'i'l-mefâsüd* isimli eserinde yer aldığı görülmektedir. Bu eserde Ahmed Rifat Efendi, 73 fırka hadisinden hareketle fırkaları tasnif etmiş ve kurtuluşa eren fırkanın Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olduğunu ifade etmiştir. Tasnifte ve fırka isimlerinin tespitinde Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl* adlı eserinden yararlanan müellif, hak yolunda olanların çoğunlukla İmam Maturidî'nin mezhebine uyduklarını, Arap soyundan gelen sûfilerin ise Eş'arî'nin mezhebini takip ettiklerini söylemiştir.⁸⁶

Ahmed Rifat Efendi ayrıca Ca'fer-i Sâdık'ın yolunu takip edenlerin kurtuluşa olduğuna, hem nesir olarak hem de “*Yetmiş iki milletin hiçbirisi nâci olmadı Mezheb-i hak ister isen Ca'ferî ol dâimâ*” beytiyle işaret etmesine rağmen Bektâşîlerin Ca'ferîlik mezhebine mensup olduklarına yönelik iddiaları da eleştirmiştir. O, “*gürûh-ı nâciyenin reh-nümâsı*” (kurtuluşa eren topluluğun yol göstericisi) olarak tanımladığı Ca'fer-i Sâdık'ın ne imam ne de müçtehid olduğunu savunmuştur. Muhtemelen müellif, “*Ca'fer-i Sâdık'dan aldı ehl-i iman mezhebi*” mısraında olduğu gibi Ca'fer-i Sâdık'ın yolunu ve görüşlerini diğer dört amelî mezhebin uyduğu bir üst yol ya da bakış açısı olarak değerlendirmektedir.⁸⁷

Ahmed Rifat Efendi'nin 73 şubeli bir fırka tasnifi gerçekleştirmiş olması aslında müntesibi olduğu Bektâşîliğin kurucusu Hacı Bektâş Veli'nin 73 milleti bir gören anlayışı ile çelişmektedir ve bu yönüyle Bektâşîlik geleneği bünyesinde örnek olarak zikredilmesi güçleşmektedir. Ancak birçok mezhebin ve dinî eğilimin, zaman içerisinde diğer dinî anlayışlarla etkileşim sonucu ya da sosyo-politik etmenlerle bazı konularda farklılaşmalar yaşadığı da gözden ırak tutulmamalıdır.

b. Kâdirîlik: Bid'at Mezhepleri ve Ehl-i Sünnet

Kâdirîlik tarikatının kurucusu Hanbelî sufi Abdulkadir Geylânî'nin (ö. 561/1166) fırkaların tasnifine yönelik müstakil bir eseri olmamakla birlikte *el-Gunye li tâlibi tarîki'l-hakk* isimli eseri içinde “fi beyânî makâlâti fırakî'd-dâle” (dalâlet fırkalarının görüşlerinin açıklanması hakkında) başlıklı bir bölümde mezhepleri ele almıştır. Tasnif sistemi, Ashâb-ı hadîs, makâlât ve fırak geleneğinin niteliklerini taşımaktadır.

Abdulkadir Geylânî'nin İslâm mezheplerini tasnif sisteminde 73 (yetmiş üç) fırka hadisinin merkezî bir rolü vardır. Geylânî, bu hadisın farklı varyantlarını nakletmiştir.⁸⁸ Geylânî yaptığı tasnifte 73 (yetmiş üç) fırkanın aslını on olarak tespit etmiştir. Ehl-i sünnet, Hâricîlik, Şîa, Mu'tezile, Mürchie, Müşebbihe, Cehmiyye,

86 Ahmet Rifat Efendi, *Gerçek Bektaşîlik Mir'âtü'l-mekâsüd fi def'i'l-mefâsüd*, Salih Çift (haz.), İstanbul: İz Yayıncılık, 2007, s. 221-222.

87 Ahmet Rifat Efendi, *a.g.e.*, s. 224-225.

88 Abdulkadir Geylânî, *el-Gunye li tâlibi tarîki'l-hakk*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., no: 677, vr. 51a-51b.

Dırâriyye, Neccâriyye, Küllâbiyye. Kurtuluşa eren fırka, Ehl-i sünnet ya da Ashâb-ı hadîs olarak isimlendirilen fırkadır.⁸⁹

Geylânî'nin İslâm mezheplerine yönelik yapmış olduğu tasnif, Kâdiriliğin bu konudaki metodunun belirlenmesine ışık tutmuştur. Fırka kurucularının isimlerinin aktarılması, her mezhebin teolojisini tespit eden müelliflerden söz edilmesi ve mezheplerin yayıldığı bölgelere ilişkin bilgilerin sunulması, tasnif metoduna ilişkin zikredilebilecek önemli niteliklerdir. Buna karşılık Geylânî'nin tasnifinde klasik dönem eserler için söylenen mezhep taassubu, diğer mezhepleri dışlama ve kurtuluş beratinin sadece küçük bir gruba tahsis edilmesi tavrı belirgin bir şekilde görülmektedir.

c. Nakşibendilik: Sahabelerin ve Sünnî Âlimlerin Yolu

Nakşibendilik tarikatının önemli isimlerinden İmam-ı Rabbânî Ahmed Farukî Sirhindî (ö. 1624), Nakşibendiliğe yeni bir boyut kazandırmış ve tarikat kendisinden sonra “müceddid-i elf-i sâni” (ikinci bin yılın müceddidi) ünvanına nispetle Müceddidiyye ismiyle anılmıştır.

İmam-ı Rabbânî, Müslümanların 73 (yetmiş üç) fırkaya ayrılacaklarına dair hadisten bahsederek kurtulan fırkanın Ehl-i sünnet fırkası olduğunu ifade etmiştir. Kur'an-ı Kerim'de “*Her fırka, doğru yolda olduğunu sanarak, sevinmektedir.*” (Müminûn 23/53; Rûm 30/32.) buyrulmuştur. O, fırkaların böyle bir zan içinde bulunmasının yanlış olduğunu ifade etmiş ve kurtuluş işaretinin/ kriterinin Hz. Peygamberimiz tarafından “*Bu firkada olanlar, benim ve ashâbımın gittiği yolda bulunanlardır*” şeklinde belirlendiğini söylemiştir. Ashâb-ı kirâmın yolunda giden bu fırka ise Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'tir ve cehennemden kurtulacak olanlar da sadece bunlardır.⁹⁰

Nakşilik geleneğinin bakış açısına göre hadiste geçen kurtuluşa eren fırka Ehl-i sünnet'tir. Bu yolun öğrenilmesi ve doğru inancın bulunması ise ashabdan, âlimlerin öğrettiklerinden ve mutasavvıfların ilhamlarından geçer. Böylece erken dönem Sünnî âlimler idealize edilir ve bunun dışındaki seçenekler bâtil itikat sahibi aykırı söylemler olarak nitelenir.

2. Müstakimzâde ve “Akîdetü's-Sûfiyye” (Sufilerin Akidesi)

Müstakimzâde Süleyman Sadeddin (ö. 1202/1788), önce Halvetiyye daha sonra Müceddidiyye tarikatına intisap etmiş bir Osmanlı âlimidir. Telif ettiği eserler nedeniyle yaşadığı çağın en velûd simalarından sayılmıştır. Müstakimzâde Süleyman Efendi'nin mezheplere yaklaşımını aktarabileceğimiz *Şerefu'l-'akide* isimli eseri Ebu Hanife'ye atfedilen *el-Fikhu'l-ekber* adlı eserin tercüme ve şerhidir. *Akîdetü's-sûfiyye* adlı eseri ise sufi eğilimlerin akidevî boyutunu ortaya koymaktadır.

89 Abdulkadir Geylânî, *a.g.e.*, vr. 52a.

90 İmâm-ı Rabbânî Ahmed Farukî Serhendî, *Mektûbat-ı Rabbânî*, çev. Abdulkadir Akçiçek, İstanbul 1997, c. 1, s. 229-230.

Müstakimzâde, 73 (yetmiş üç) fırka hadisinden hareketle fırkaları ehl-i ehvâ ya da ehl-i bid'at ve fırka-i nâciye olarak ayırmıştır. Neseî modelinde olduğu gibi ehl-i bid'at altı fırka olarak ele alınmıştır. Bunlar Râfıza, Nâsıbiyye, Kaderiyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Muattıla'dır. Her fırka on iki alt kola ayrılmaktadır (6x12+1=73). Fırka-i nâciye ise kendi içinde "Ehl-i sünnet ve'l-cemaati'l-Mâturîdiyye" ve "Ehl-i sünnet ve'l-cemaati'l-Eş'arîyye" olarak iki gruptur.⁹¹

Müstakimzâde, Ehl-i sünnet dışındaki mezhep ve oluşumların görüşlerinden dolayı tekfir edilebileceklerini söylemiştir. Dalâlete veya küfre düşmelerinin gerekçesi olarak da Ehl-i sünnet'in icmana karşı muhalefet etmelerini göstermiştir. Ona göre inanca taalluk eden meselelerde şüphe olması halinde derhal onu düzeltmek ya da kuşkuyu ortadan kaldırmak gereklidir. Bunun için ya bizzat kaynağın kendine ya da ulemâdan birine başvurma gerekliliği⁹² vardır.

Müstakimzâde, *Akîdetü's-sûfiyye* isimli eserinde sufi grupları inanç dünyaları bağlamında ele alır ve gruplandırır. Hak ehlinin kendi içinde genelde iki ana gruba ayrıldığını; bir grubun Hz. Ali'yi, diğer grubun da Hz. Ebu Bekir'in silsilesini izlediklerini ifade eder.⁹³ Bu genel gruplamadan sonra sûfi akideyi kendi içinde tasnif etmiştir.

Müstakimzâde, Şîî eğilimli sufi grupların Hz. Ali ile ilgili hulûl ve ittihad gibi aşırı yaklaşımlarından da bahis açmıştır. Müstakimzâde, ahir zaman geldiğinde hurûc eden bir kavmin geleceğini ve Aleviyye denen bu grubun Ravâfiz olarak isimlendirildiğini ifade etmiştir. Bunları Şîa-yı Ehl-i beyt değil hadiste geçtiği üzere Şîa-yı iblis olarak niteler. Zenâdika olarak da tanımlanan Rafizâ'nın özürsüz olarak namazları cem ettiklerinden Cuma namazını farz olarak kabul etmediklerinden ve ezana "*Aliyyen veliyyulah*" ibaresini eklediklerinden⁹⁴ söz eder.

Müstakimzâde Süleyman Efendi, özellikle *Şerefü'l-akide* ve *Akîdetü's-sûfiyye* isimli eserlerinde Ehl-i sünnet inancının çerçevesini belirlemeye çalışmıştır.

II. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e "İslâm Mezhepleri Tarihi" Çalışmaları

Tanzimat Dönemi'nden Cumhuriyet'e gelinceye dek yazılan İslâm mezhepleri tarihi ile ilgili eser, risâle ve kitap bölümlerinin niteliklerine geçmeden önce dönemin dinî ve ilmî durumu ile Temel İslâmî ilimlerin konumu hakkında bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır. Çünkü söz konusu dönemin gündemi ve bu süreçte meydana gelen bazı gelişmeler, her bilim dalında olduğu gibi İslâm mezhepleri tarihi ile ilgili çalışmalara da yansımıştır.

91 Müstakim-zâde Süleyman Sadeddin Efendi, *Mecelletü'n-nisâb fi'n-neseb ve'l-künâ ve'l-elkâb*, Süleymaniye Ktp., Halet Efendi, no: 628, (Tıpkı Basım, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000), vr. 338a.

92 Müstakim-zâde, *Şerefü'l-akide*, Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, no: 625, vr. 578b.

93 Müstakim-zâde, *a.g.e.*, vr. 44a.

94 Müstakim-zâde, *a.g.e.*, vr. 54b-55b.

A. Tanzimat Döneminde Temel İslâmî İlimlerin Konumu

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte teknolojisi, düşünce sistemi ve diğer kurumlarıyla etkili bir güç olarak ortaya çıkan Batı medeniyeti, siyasî, ekonomik, bilimsel ve kültürel alanların her birinde yeni hedefler belirledi. Batılı devletlerin Müslüman coğrafyayı kontrol etme amacına uygun olarak tesis ettikleri kurumlardan biri de “şarkiyatçılık”tı ve bu yolla İslâmî ilimler alanına yönelmiş oldular. Bu kurumun müsteşrik ya da oryantalist olarak isimlendirilen mensupları, İslâm araştırmalarının temel kaynaklarına yönelmeleri, Arap diline hakimiyetleri ve eleştirel bakış açılarıyla zaman içerisinde kendi alanlarında güçlü otorite haline geldiler. Bu kurum vasıtasıyla Asya ve Afrika’da yer alan birçok Müslüman kavim ve ulusun tarihleri, edebiyatları, dinî ve sosyal yapıları, felsefeleri, dilleri ve yaşayışları üzerinde araştırmalar yapılması sağlandı.

Tanzimat dönemi yöneticileri geleneksel İslâmî formasyona sahip olmakla birlikte daha çok Batı dillerini bilme ve Batı’daki gelişmelerden haberdar olma nitelikleriyle öne çıkmışlardır. Yeni Osmanlılar ismiyle bilinen hareket, İslâmî meseleler etrafında bir söylem geliştirmiştir. Tanzimat’tan sonra Batı’nın teknolojisi ve bilim anlayışı karşısında kendini yenileyemeyen Osmanlı aydın ve din adamı sınıfı ise bu sahada varlık gösterememiştir. Batılı devletlerin İslâm’la ilgili indirgemeci yaklaşımları ile pozitivist akımlara karşı tavır alan bazı Müslüman aydınlar ise İslâmî ilimlerde yenilenmenin gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Bu bağlamda İslâmî ilimlerin gerek içerik gerekse yöntem bakımından asrın ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamadığı görüşü öne çıkmıştır. Bu nedenle bir yenileme (tecdid) ve ıslah ihtiyacı doğmuştur. Bu yönde İslâmî ilimlerin -başta tefsir ve fıkıh olmak üzere- bazı alanlarında birçok eser yazılmıştır. Tanzimat döneminde tasavvuf, kelim ve fıkıh ilmine dair eserlerin yazımı ya da çevirisi, Batı etkisine bir tür direnişi ve karşı koyuşu göstermektedir.

Tanzimat döneminde henüz bağımsız bir disiplin olamayan İslâm mezhepleri tarihi ise daha çok kelâm ilmi içerisinde mütalâa edilmekteydi. Bu dönemde “kelâm” ya da “kelâm tarihi” olarak isimlendirilen ilimler aynı zamanda klasik mezheplerin doğuşu ve görüşleri hakkında bilgi veriyordu. Klasik kelâm ilminin felsefi akımlar karşısında yeni katkılar yapamaması ve çağın gerisinde kalması, bu alanda da yenilik ihtiyacını doğurmuştur. Klasik kelâm kitapları, dönemlerindeki felsefi düşünceyi analiz etmek ve sonrasında İslâm inancını onlara karşı koruyup savunmak amacıyla yazılmıştı. Tanzimat sonrasına geldiğinde ise materyalist düşünceye karşı yeni bir metot belirlemek gerekiyordu. Çünkü tarih sahnesinden silinmiş ve düşünce hayatından çekilmiş eski mezhep ve akımlara cevap yetiştirmenin bir anlamı kalmamıştı. Asıl ihtiyaç, çağın gereklerine karşılık verebilecek ve sorunlarına çözüm olabilecek yenilenmeydi. İşte bu dönemde tecdit faaliyetleri üzerinde duran bazı isimler dikkat çekmektedir. Bunlardan biri olan İstanbul Dâru’l-Fünûn’un “ilm-i kelâm” hocası Abdullatif Harputî, yaşadığı dönemde aktif

olan ve gelişme gösteren yeni felsefi akımların iddialarına cevap verebilme adına kelâm'daki gelişme ve yenilenme sürecinin sürdürülmesini önermiştir. Bu yönde yeni bir kelâm ilminin tedvinine ihtiyaç olduğu görüşünü dillendirmiştir. Bunun için de kelâm ilmi ile ilgilenenlerin yeni bir kelâm inşa etmek amacına yönelik olarak çağdaş felsefi düşünceyi algılamaları ve felsefi konuları tartışabilecek seviyede bilgi donanımına sahip olmaları lüzumuna vurgu yapmıştır. Harputî böyle bir uğraşın aynı zamanda dinî bir gereklilik olduğuna işaret etmiştir.⁹⁵

Tanzimat sonrası dönemde kelâm ilminde yenilenme ihtiyacı olduğunu belirtenler arasında Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi (1865-1914), İzmirli İsmail Hakkı (1868-1946) gibi alimler de bulunmaktadır. Ancak bu düşünürlerin çabalarına Hüseyin Kazım Kadri (1870-1934) ve Mustafa Sabri (1879-1954) gibi alimlerden ciddi tepkiler gelmiştir.

Tanzimat sonrası dönemin Müslüman aydınının ve ilim adamının düşünce ve görüşlerinde Batı'yla rekabetin gerekliliğinin ifadesi dışında Müslüman kimliğin yeniden inşası da öngörülmüştür. Bunun için Batı'yı yücelten değerlerin tespit edilmesi ve bu doğrultuda İslâmî ilimlerde yeni bir metodun belirlenmesi ve Batı'da öne çıkan bazı ilim dallarından yararlanılması amaçlanmıştır.

B. Dönemin Tasnif Modelleri

Bu başlık altında Tanzimat dönemindeki makâlât ve fırak geleneğindeki tasnif modellerinden Giritli Sırrı Paşa'nın *Ârâü'l-milel* isimli eseri ve Ahmed Feyzi b. Ali Arif el-Çorumî'nin *el-Feyz'ür-Rabbanî* isimli risâlelesi oldukça önemlidir.

1. Giritli Sırrı Paşa ve *Ârâü'l-Milel*'i

Giritli Sırrı Paşa'nın (ö. 1310/1894) mezheplerle ilgili telif etmiş olduğu *Ârâü'l-milel* isimli eseri fırkaları tasnif etme ve üslup açısından Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-fırak* ve Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl* isimli eserlerine benzemektedir.

Giritli Sırrı Paşa, *Ârâü'l-milel* adını taşıyan eserinde ilk olarak fırkalara ilişkin bazı terim ve kavramların tanımını vermiştir. Daha sonra Hz. Peygamber'in ölümüyle birlikte Müslümanlar arasında meydana gelen ihtilaflardan söz etmiştir. Ardından 73 (yetmiş üç) fırka hadisi verilmiş ve metinle bağlantılı olarak fırkalar anlatılmıştır. Eserin son bölümünde dört fikhî mezhep olan Hanefilik, Mâlikîlik, Hanbelîlik ve Şafilîlik hakkında bilgi verilmiştir. Eser bu özelliği sebebiyle diğer mezhepler tarihi kitaplarına nispetle farklıdır ve özgündür.

Giritli Sırrı Paşa, *Ârâü'l-milel* de İslâm dinine mensup olan fırkaların tasnifi konusunda müellifler arasında oluşan farklılıklar hakkında bilgiler aktarmıştır. Giritli, klasik mezhepler tarihçiliğinde olduğu gibi Hz. Peygamber'in 73 (yetmiş üç) fırka hadisinden söz etmiş ve bu hadisteki bilginin onun nübüvvetini teyit eden açık bir delil olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla tasnif sisteminde bu hadisin

95 Abdullatif Harputî, *Kelâm Tarihi*, sad. Muammer Esen, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005, s. 120-121.

ve 73 sayısının belirleyici bir rolü vardır. Buna bağlı olarak tasnif sistemine esas olmak üzere sekiz büyük itikâdî fırka belirlemiştir. Bunlar sırasıyla Mu'tezile, Şîa, Havâric, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Nâciyye'dir. Bu sekiz ana fırkayı alt kollarına ayırarak sayı itibarıyla 73'e ulaşabilme çabasıdır ve fırkaların temel görüşleri hakkında kısaca bilgi vermiştir.⁹⁶

Giritli Sırrı Paşa, "ehlü'l-ehvâ" olarak nitelendirdiği Ehl-i sünnet dışı fırkaları "Hilâfiyât" ana başlığı altında ele almıştır. Yazar, ehlü'l-ehvâyı "itikâdî konularda Resûlullah'ın ashâbının yoluna tabi olan Ehl-i sünnet'in zıddı ve ashâbı inkâr edenler" olarak tanımlamıştır. Bu tür yapılanmalara tâife-i muhâlifin ve ehl-i bid'at ve dalâlet isimleri de verilmiştir.⁹⁷

Giritli Sırrı Paşa'nın *Ârâü'l-milel* isimli eseri Eş'arî, makâlât ve fırak geleneğinin öncülerinden Bağdâdî ve Şehristânî'nin yönteminin izlerini taşımakta ve yaşadığı dönemin koşullarına göre oldukça önemli bir eser olarak dikkat çekmektedir.

2. Gümüşhânevî'nin Tasnif Sistemi

Naşibendî tarikatinin Halidî kolu şeyhlerinden olan Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî (ö. 1309/1893), tasavvuf, hadis, fıkıh, ahlâk gibi alanların yanı sıra itikâdî İslâm mezhepleri hakkında da eserler telif etmiştir. Bu alandaki eserlerden biri Türkçe'ye *Ehl-i Sünnet l'tikâdî* adıyla çevrilen *Câmi'ul-mütûn*, diğeri de es-Sunkurî tarafından -bazı ilavelerle birlikte- *Zübdetü'l-akâid nuhbetü'l-fevâid* ismiyle Türkçe'ye kazandırılan *Netâyicü'l-i'tikâdiyye fi usûli'l-fıraki'l-İslâmiyye* adlı eseridir.

Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî, *Câmi'ul-mütûn fi hakki envâi's-sıfâti'l-ilâhiyye ve'l-akâidi'l-Mâturidiyye ve elfâzi'l-küfri ve tashihi'l-a'mâli'l-acibiyye* isimli eserinde İslâm mezheplerini tasnif ederek Ehl-i sünnet inancının genel çerçevesini tespit etmeye çalışmıştır.

Gümüşhânevî, bid'at ve dalâlet fırkaları olarak nitelediği mezhepleri, Eş'arî makâlât ve fırak geleneğine uygun bir şekilde yedi ana grupta ele almıştır. Mu'tezile, Şîa, Hâriciyye, Mürcie, Cebriyye, Müşebbihe ve Neccâriyye ana fırkalarını alt gruplara ayırarak 73 (yetmiş üç) sayısına tamamlamıştır. Bu mezheplerin görüşleri hakkında bilgi vermiş ve farklılaşan düşünceleri nedeniyle tekfir edilmeleri gerektiği sonucuna varmıştır.⁹⁸

Gümüşhânevî kâfir, mürted ve zındıklara dair değerlendirme yaparken Muatıla, Veseniyye, Dehrîler, Deysânîler, Karmatîler, İttihâdiyye ve Hulûliyye ismiyle andığı gruplara değinmiştir. Bu tasnifte bid'at ehli olarak değerlendirilen İslâm fırkalarının isimleri de yer almıştır. İslâm âlimlerinin ortak görüşü olduğuna işaret

96 Sırrı Giridî, *Ârâü'l-milel*, İstanbul, 1303, s. 6, 18, 81.

97 Giridî, *Ârâü'l-milel*, s. 11-12.

98 Gümüşhânevî Ahmed Ziyâeddin, *Câmi'ul-mütûn (Ehl-i Sünnet l'tikâdî)*, çev. Abdulkadir Kabakçı-Fuad Günel, İstanbul: Bedir Yayınları, 1980, s. 59-62.

edilerek Allah'ın birliği ile ilgili inançları nedeniyle Râfîziler, İsmailîler ve bazı mutasavvıfların tekfirine hüküm verilmiştir.⁹⁹

Gümüşhânevî, *Câmi'ul-mütân* isimli kitabında -kendisinin de ifade ettiği gibi- Ebû Hanife, Eş'arî, Mâtürîdî, Nesefî gibi İslâm âlimlerinin görüşlerinden yararlanmıştı. Bid'atçı ve sapkın fırkalar olarak değerlendirdiği mezheplerin sınıflandırmasını yaparken de Eş'arî makâlât ve fırak geleneğinin tasnif sistemini benimsemiş ve tatbik etmiştir.

3. es-Sunkurî Tercümesi: *Zübdetü'l-Akâid* ve Ağaç Modeli

Hasan b. Ömer es-Sunkurî, Nakşibendî tarikatının Hâlidîyye koluna bağlı bir âlimdir. *Zübdetü'l-akâid nuhbetü'l-fevâid* isimli eserini, kendi anlatımına göre Gümüşhânevî'nin *Netâyicü'l-i'tikâd* isimli Arapça eserinin bazı kelâm ve fırak kitaplarından yapılan ilave tercümelerle birlikte yeni bir eser haline getirilmesi olarak takdim etmiştir. Ayrıca eserin oluşturulmasında *el-Milel ve'n-nihâl*, *Şerhü'l-Mevâkıf* ve *Şerhü'l-Makasid* adlı kitaplardan yararlanmıştı. Bu kitabın yazılış amacının nâciye fırkasının itikâdını dalâlet fırkalarının itikâdından ayıran nitelikleri tespit etmeye yönelik olduğunu açıklamıştır.¹⁰⁰

es-Sunkurî, İslâm fırkalarını, usûlleri çerçevesinde sekiz ana fırkaya ayırır ve alt kollarıyla birlikte hadiste belirtilen 73 sayısına ulaştırır. Sekiz ana fırka; Mu'tezile, Şîa, Havâric, Mürcie, Cebriyye, Neccâriyye, Müşebbihe ve Nâciyye'dir. Bu tasnif sistemi, Osmanlı medreselerinde uzun bir süre takip edilen Eş'arî makâlât ve fırak geleneğinin benimsediği ve yaygınlaştırdığı bir metottur.

es-Sunkurî'nin fırkaları tasnif sisteminde, "ağaç modeli" dikkat çeker ve geliştirilen metoda özgünlük kazandırır. Ağaç şekliyle anlam kazandırılmaya çalışan bu resme, "haza heyetü'l-kalp" (kalbin şekli) ve "şeceretu'l-iman" (iman ağacı) adı verilmiştir. Şekillendirmede ortada ağacın gövdesi, kenarlarda ise kalp şeklinde iki sarmal yer almaktadır. Her iki ana kolda birçok yaprak bulunmaktadır. İman ağacının sağ kısmı imanın yetmiş dokuz şubesini temsil etmektedir. Ağacın sol tarafındaki kısım ise iman konusunda terki gerekli olan yetmiş dokuz nehyi temsil etmektedir. Sağ tarafta belirtilmiş olan emirler ve ahlâk-ı hamîde (özülen ahlâk) denilen hususlar, inanan insanları kurtuluşa götürecektir. Ehl-i sünnet inancının temel unsurları ve ahlâkî nitelikleri başlıklar halinde yapraklara yazılmıştır.¹⁰¹

es-Sunkurî, Gümüşhânevî'nin eserinden yararlanarak yapmış olduğu tasnifte ilk olarak fırka-yı nâciye (kurtuluşa eren fırka) üzerinde durmuştur. Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olan bu grup, Maturidilik ve Eş'arilik olarak ikiye ayrılmaktadır. Her iki ekolün lideri hakkında kısa bilgi verilmiştir. İnanç düzleminde bu iki ekole

99 Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddin, *a.g.e.*, s. 63-66.

100 Hacı Hasan b. Ömer es-Sunkurî, *Zübdetü'l-akâid nuhbetü'l-fevâid*, İstanbul, 1281/1865, s. 2-3.

101 es-Sunkurî, *a.g.e.*, s. 18.

mensup olanlar, kurtuluşa eren grup olma özelliğini kazanmıştır.¹⁰² Ehl-i sünnetin nitelikleri arasında “İslâm dairesinde olanları tekfir etmemek” sayılmıştır. Ama icthadî meseleleri ve zarûrât-ı diniyye olarak adlandırılan dinin aslî unsurlarını inkâr edenin küfründe kuşku olmadığı ifade edilmiştir.

es-Sunkurî, Eş‘arî ve Maturidî fırak geleneğinin model eserlerinde olduğu gibi, tasavvufî akımları da sınıflandırır. Mutasavvıf grupların bazılarının dalâlete düşüklerini söyleyen es-Sunkurî, onları on iki fırkaya ayırmıştır. Bu fırkaların isimleri Evliyâiyye, Hûbbiyye, Şemrâhiyye, İbâhiyye, Hâliyye, Hulûliyye, Vakfâ, Mütecâhiliyye, Mütেকâsiliyye, İlhâmîyye, Hûriyye ve Fırka-i mustakîmdir. Bu on iki fırkadan bir tanesi şer‘î şerife bağlanıp kurtuluşa ermişken diğerleri dalâlete düşmüştür.¹⁰³

Gümüşhânevî’nin *Netâyicü’l-i’tikâd* isimli eserinin genişletilmiş bir tercümesi olarak es-Sunkurî tarafından telif edilen *Zübdetü’l-akâid nuhbetü’l-fevâid* isimli kitap, tasnif modeli olarak bid‘at mezheplerini ele alırken Eş‘arî makâlât geleneğini, sufi akımları sınıflandırırken Maturidî makâlât geleneğini örnek almıştır.¹⁰⁴

4. Ahmed Feyzi Çorumî’nin Tasnif Metodu

Ahmed Feyzi b. Ali Arif el-Çorumî Leblebicizâde (ö. 1327/1909), mezhepler tarihi açısından önem arz eden *el-Feyz’ür-Rabbanî* isimli eserini Şîa’ya ve *Hüsniye* isimli eserde yer alan Şîî görüşlere karşı cevap amacıyla yazmıştır. Bu eseri, kendi ifadesiyle halkın anlayabilmesi maksadıyla Türkçe olarak telif etmiştir.

Ahmed Feyzi, eserinde ilk olarak *Hüsniye* adlı eserde yer alan “kurtuluşa eren fırka” konseptini çürütmeye çalışır. Çünkü eserde, Şîî düşünceye uygun bir biçimde Ehl-i beyt merkezli bir kurtuluş fırkası öngörülmüştür. Bununla ilgili aktarılan hadis şu şekildedir: “*Ümmetim benden sonra yetmiş üç fırkaya ayrılacak. O fırkalardan biri Nâciye’dir, geri kalanı cehennemdedir.*” Ya Rasulallah fırka-i nâciye kimlerdir? sorusuna verilen cevap ise şöyledir: “*Benim ve Ehl-i beytimin yolunda olanlardır.*” Hz. Peygamber sonra da şöyle buyurdular: “*Ehl-i beytimin hali Nuh’un gemisinin hali gibidir. Kim gemiye binerse kurtulur. Kim ona muhalafet ederse boğulur.*”¹⁰⁵ Ahmed Feyzi, *Hüsniye*’de yer alan bu anlayışı yanlış görmüş ve “yetmiş üç fırka” hadisinin bu varyantını eleştirmiştir. Ahmed Feyzi, yetmiş üç fırka hadisinin Teftâzânî’nin *Şerhul-Makasid* ve Cürçânî’nin *Şerhu’l-Mevâkıf*ta beyan ettiği diğer meşhur varyantına yer vermiştir. Hadiste yer alan “benim ve ashâbımın yolu üzerine olmak” ifadesinde kastedilenin Ehl-i sünnet olduğunu

102 es-Sunkurî, *a.g.e.*, s. 21.

103 es-Sunkurî, *a.g.e.*, s. 13.

104 Risaleyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Kıyasettin Koçoğlu, “Hasan b. Ömer es-Sunkurî’nin Zübdetü’l-Akâid Nuhbetü’l-Fevâid’inde “Hey’etü’l-Kalp Şeceretü’l-İman ve Şeceretü’l-Nirân” Modeli”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırma Dergisi*, c.7, sy. 2, İstanbul, Mayıs-Ağustos 2010, s. 321-333.

105 *Tam Hakiki Hüsniye*, Hasan Ayyıldız (haz.), İstanbul, s. 60-61.

kanıtlama konusunda yoğun çaba sarf etmiştir.¹⁰⁶ Ahmed Feyzi, bu hadise uygun olarak fırkaları Mu'tezile, Şîa, Havâric, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye ve Müşebbihe olmak üzere yedi grupta tasnif etmiştir.¹⁰⁷ Bu yedi ana fırkanın alt kollarının sayısını verirse de bazılarının isimlerini zikretmiştir. Ehl-i sünnetle birlikte bu sayı 73'e ulaşmaktadır. Sayı, isimlendirme ve görüşlerin aktarım metodu nedeniyle bu usûl, Eş'arî makâlât ve firak geleneğini izleyen bir tasnif sistemidir.

Ahmed Feyzi Çorumî eserin yazılış amacına uygun olarak Şîa mezhebinin Ehl-i beyt anlayışını tenkit etmiş, hilafet meselesinden dolayı sahabeye dil uzatmalarına razı olmamış ve masumiyete dayalı imamet anlayışını sorgulamıştır. Müellif, Ehl-i sünnet'i doğrulama adına hadislerden ve tahkikine gerek duymaksızın anonim rivayetlerden azâmî ölçüde yararlanmıştır.

5. Haydarîzâde İbrahim Efendi ve Usûlü

Haydarîzâde İbrahim Efendi (ö. 1933), 23 Ekim 1332/1916'da Medresetü'l-Vâizin'de "Mezâhib ve Turuk-ı İslâmiyye Tarihi (Tûrûk ve Mezâhib-i İslâmiyye)" dersi hocalığına getirilmiş ve bu isimle bir kitap telif etmiştir.¹⁰⁸ Ders notları niteliğinde olan *Mezâhib ve Turuk-ı İslâmiyye Tarihi* kitabı, 1338/1922 yılında İstanbul'da neşredilmiştir. Müellif, eserde mezhepler tarihi alanına ilişkin metodik bilgiler vermiş ve klasik dönemde ortaya çıkan fırkaları ele almıştır.

Haydarîzâde, eserinde ilk olarak İslâm düşüncesi üzerinde yoğunlaşan ulemâyı, beşerî dinler ve görüşler ekseninde kategorize etmiştir. "Erbab-ı diyânet ve'l-milel" olarak nitelendirdiği grup ilahî olmayan din mensuplarını, "ehlü'l-ehvâ ve'n-nihâl" ise İslâm düşüncesinde ortaya çıkan bid'at mezheplerini ifade etmektedir. Müellif tedrisini üstlendiği dersin geniş muhtevası gereği birçok mezhep ve akımla ilgili değerlendirme yapmıştır. Buna göre ders kapsamına giren din, düşünce sistemleri ve mezhepler felsefe, Dehriyye, Yahûdilik, Hıristiyanlık, İslâm mezhepleri ve Süfîlik olarak belirlenmiştir. Kitabın temel amaçları arasında bu düşünce biçimlerinin itikâdî görüşleri ve ortaya çıktığı zamanın tespiti önemli bir yer işgal eder. Bu bağlamda ana konular şu şekilde belirlenmiştir: 1. Nübüvvetin ve risâletin hikmeti ve gerekliliği. 2. İslâm'ın çeşitli fırkaları. 3. Ehl-i sünnetin dört mezhebe ayrılması, kökleri ve tarihsel süreçleri. 4. Bid'atın İslâm hükümlerine göre mahiyeti.¹⁰⁹

Haydarîzâde, kelimacıları da ikiye ayırarak itikâdî mezheplere girişi sağlamıştır. Bu bağlamda Hz. Peygamber ve ashâbının yoluna girenleri Ehl-i sünnet ve'l-cemaat,

106 Ahmed Feyzi b. Ali Arif Çorumî, *Feyzu'r-Rabbani fi reddi batılı İrani*, Çorum İl Halk Kütüphanesi, no: 3931, vr. 220b-224a.

107 Sayın Dalkıran, *Ahmed Feyzi Çorumî'nin el-Feyz'ür-Rabbani'si Işığında Osmanlı Devleti'nde Ehl-i sünnet'in Şii Akidesine Tenkidleri*, İstanbul: OSAV Yayınları, 2000, s. 236-237.

108 Mehmet İpşirli-Kemal Beydilli, "Haydarî-zâde İbrahim Efendi", *DİA*, İstanbul, 2000, c. 21, s. 297-298; Sadık Albayrak, *Son Devrin İslâm Akademisi Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye*, İstanbul, 1998, s. 90-91, s. 180-181.

109 Haydarî-zâde İbrahim, *Mezâhib ve Turuk-ı İslâmiyye Tarihi*, İstanbul, 1335, s. 4.

dalâlet yoluna gidenleri ise erbâb-ı bid'at ve dalâlet/bid'atçı ve sapkınlar olarak isimlendirmiştir. Ona göre Ehl-i sünnet Selefiyye, Maturidiyye ve Eş'ariyye'den ibarettir. Erbab-ı bid'at ve dalâlet ise Mu'tezile, Mürcie, Şîa ve Havâric mezhepleridir. Bu şekilde Haydarîzâde, bid'at mezheplerini dört ana kola ayırmış ve alt kollarla birlikte 73 (yetmiş üç) sayısına ulaşmıştır.¹¹⁰

Haydarîzâde, fırkalar hakkında birçok eser yazılmış olmakla birlikte, Şehristânî'nin tanziminin ve yazıcılığının daha uygun olduğu görüşündedir. O, tasnif ve usûlünün dayanakları ve temel nitelikleri hakkında bilgi vermekle işe başlar. Şehristânî, metodolojisini dört temel mesele üzerine kurmuş ve mezhep görüşleri ilgisi oranınca düzenleme kapsamında yer almıştır. Temel meseleler ve konular şu şekilde dizayn edilmiştir: 1. Sıfat ve tevhid konuları: Burada sıfatları nefyeden ve kabul eden mezhepler arasındaki farklılıklar verilmiş, Eş'ariyye, Kerrâmiyye, Mücessime ve Mu'tezile fırkaları arasındaki ayrılık noktaları anlatılmıştır. 2. Kader ve adl meseleleri: Bu ana konular ekseninde Kaderiyye, Neccâriyye, Cebriyye, Eş'ariyye ve Kerrâmiyye fırkalarının görüşleri ele alınmıştır. 3. Va'd-va'id, esma ve ahkâm konuları çerçevesinde iman, tevbe, ircâ, tekfir, taddil meseleleri, tesbit ve nefy edenler cihetinden anlatılmıştır. Bu konular bağlamında Mürcie, Va'idîyye, Mu'tezile, Eş'ariyye ve Kerrâmiyye fırkaları arasındaki tartışmalar verilmiştir. 4. Sem' - akıl, risâlet ve imamet konuları: Bu çerçevede tahsîn, takbîh, salâh, islâh, lutf ile nübüvvette ismet meselelerinin ele alınması, imamette nass ve tayin görüşünü benimseyenler ve icmâdan yana tercih koyanlar incelenmiştir. Bu konular etrafında Şîa, Havâric, Mu'tezile, Kerrâmiyye ve Eş'ariyye fırkalarının görüşleri açıklanmıştır.¹¹¹

Haydarîzâde, bu sayılan dört kaideden herhangi biri hakkında özel görüşle farklılaşan kişiyi görüş sahibi kabul etmek ve cemaatini de fırka saymak gerekliliği üzerinde durmuştur. Ama bir meselede farklılaşma olmuşsa onun makalesi yani görüşü bir mezhep sayılmaz. Buna göre İslâm fırkalarının en büyükleri Sıfatîyye, Kaderiyye, Havâric ve Şîa fırkalarıdır. Bu fırkaların görüşlerinin birbirlerini etkilemesi ve bütünleşmesi sonucunda herbir fırkadan birçok alt fırka doğmuştur. Böylece İslâm fırkaları 73 (yetmiş üç) fırkaya ulaşmıştır.¹¹²

Haydarîzâde, daha çok Şehristânî'nin usûlüne uygun biçimde mezhep görüşlerini incelemiş ve diğer mezheplerin görüşlerini Ehl-i sünnet'e nispetle karşılaştırmalı bir şekilde vermiştir. Bu görüşlerin Ehl-i sünnet inancına ne ölçüde uygun olduğunu ya da olmadığını da değerlendirmiştir. Ayrıca müellif, mezhep mensuplarına, mezheplerin gelişim süreçlerine ve yayıldıkları bölgelere dair sorulara cevap aramaya çalışmıştır.

110 Haydarî-zâde İbrahim, *a.g.e.*, s. 5.

111 Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-nihâl*, neşr. M. Fehmi Muhammed, Beyrut, 1990/1410, c. 1, s. 5-6.

112 Haydarî-zâde İbrahim, *Mezâhib ve Turuk-ı İslâmiyye Tarihi*, s. 104-105.

C. İslâm Mezhepleri Tarihi Çalışmalarının Nitelikleri

İtikâdî İslâm mezhepleri, Tanzimat'tan Osmanlı'ya geçiş sürecinde -daha önce de değindiğimiz gibi- bazen müstakil risâleler, bazen de “kelâm” disiplini bünyesinde bölümler halinde ele alınmıştır. Ayrıca bu dönemde “Kelâm Tarihi” isimli bir ders, müfredat programlarında yer almış ve bu isim altında eserler telif edilmiştir. Klasik dönemdeki itikâdî fırkalar ve mezhepler, daha çok bu kitaplar içerisinde ele alınmıştır. Bu geleneğin en önemli ismi ise Abdullatif Harputî'dir.

Harputî'nin *Kelâm Tarihi* isimli eserinde Eş'arî makâlât ve frak geleneği tasnif sistemine bağlı kalarak ana fırkaları sekiz grupta irdelemiştir. İlk ele alınan fırka Mu'tezile'dir ve teâmüle uygun biçimde Kaderiye olarak isimlendirilmiştir. Kaderiye ile ilgili hadisten söz edilerek bu oluşumun bid'at mezhebi olduğuna işaret edilmiştir. Bu çerçevede Mu'tezile'nin 20 (yirmi) fırkaya ayrıldığı ve her birinin diğerini tekfir ettiği anlatılmıştır. Mu'tezile, hevâsına uyan ve inançlarının tamamı hayalî fikirlerden oluşan bir mezhep olarak takdim edilmiş ve “tenbih” başlığı altında¹¹³ çeşitli uyarılar yapılmıştır.

Fırka ve mezheplerle ilgili konuları ele alan ve metot öneren şahsiyetlerden biri de İzmirli İsmail Hakkı'dır. İzmirli'nin fırkalara ilişkin çalışmaları “Küllâbiye Mezhebi”, “Ebu Ya'la Mezhepleri” isimli makaleleri, *Te'âlimü Mu'tezile*, *Nusayriyye*, *Dürziyye*, *Şeyhiyye*, *Bâbiyye*, *Vehhâbiyye* adıyla telif ettiği eserler ve *Türk-İslâm Ansiklopedisi*'ndeki fırkalara ilişkin yazdığı maddelerdir. Ayrıca kelâma dair yazdığı kitaplar içindeki bazı bölümler de mezheplerle ilgilidir. Bunların kayda değer olanları *Mulahhas ilm-i tevhid*, *Muhassalu'l-kelâm ve'l-hikme* ile *Yeni İlm-i Kelâm* adlı kitaplarıdır.

İzmirli, 1336/1917'de basılan *Muhassalu'l-kelâm ve'l-hikme* adlı eserinde, İslâm mezheplerini, fikhî mezhepleri de kapsayacak şekilde geniş olarak ele alır. Kitabın önemli bir kısmı doğrudan fırkalara ayrılmıştır. “Mârîka veya Havâric Mezhebi” adı altında Hâriciler; “Hangi Ehl-i Bid'atın el-Yevm Bakî Kaldığı” başlığı altında Şîa ve kollarının günümüzdeki uzantıları ve “Gâliye Fırkaları” adı altında da aşırılıklarıyla öne çıkan fırkalar ele alınmıştır. İzmirli, *Muhassalu'l-kelâm ve'l-hikme* adlı eserinde metot açısından konuları yeni bir bakış açısına göre ele almasına rağmen kendi dönemine kadar kalıplaşmış bazı hükümlerden de kurtulamamıştır.¹¹⁴

İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm* adlı eserinin “Liyevm Mevcud Olan Fırkalar” başlığı altında günümüzde yaşayan itikâdî ve fikrî mezheplere yer vermiştir.¹¹⁵ İzmirli, genel olarak fırkaları tarafsız kalma gayretiyle yazan müelliflerden biri olmasına

113 Abdullatif Harputî, *Kelâm Tarihi*, s. 34-47.

114 İzmirli İsmail Hakkı, *Muhassalu'l-Kelâm ve'l-Hikme*, İstanbul, 1336, s. 78-194; ayrıca bkz. Avni İlhan, “İzmirli'nin Mezhepler Tarihi Çalışmaları”, *İzmirli İsmail Hakkı (Sempozyum: 24-25 Kasım 1995)*, Mehmet Şeker-Adnan Bülent Baloğlu (yay. haz.), Ankara, 1996, s. 73-75.

115 İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Sabri Hizmetli (haz.), Ankara, 1981, s. 108-110.

rağmen ehl-i hak ve ehl-i batıl ayırımından vazgeçememiş, bu hususta Bağdâdî, Şehristânî ve İbn Hazm'ın etkisi altında kalmıştır.¹¹⁶ İzmirli, yenilik yaparak yaşadığı zaman dilimindeki mevcut kelam mezheplerini de zikretme ihtiyacı hissetmiştir. Ona göre kelâmcılar en azından yaşadıkları coğrafyadaki insanların dinî eğilimlerini ve inançlarını iyi bilmek durumundadırlar. Fakat onun bu çabası yüzeysel olup derin bir araştırmaya dayanmamaktadır.¹¹⁷

Dönemin kelâmcılarından Arapgirli Hüseyin Avni de yetmiş üç fırka hadisi çerçevesinde fırka-i nâciye ve fırak-ı dâlle kavramlarını analiz etmiştir. Hadiste sözü edilen “kurtuluşa eren fırka”, Ehl-i sünnet'tir. Hadis metninde geçen sayıdan kastın ise kesret olabileceği üzerinde durmuştur. Ona göre Ehl-i sünnet'in günahkârları ve fâsıkları inançları nedeniyle değil, ameldeki kusur ve masiyetleri nedeniyle azap görürler. Fırak-ı dâlle ise hem masiyet hem de itikatları nedeniyle azap görür. Dalâlet fırkalarının aşırılıkları söz konusudur. Ehl-i sünnet ise orta yolun ve itidalin temsilcisidir.¹¹⁸ Arapgirli, fırka-i nâciye olan Ehl-i sünnet'ten başka ortaya çıkan fırkaları Harputî'nin yaptığı gibi Mu'tezile, Şîa, Havâric, Mürcie, Neccâriyye, Cebriye ve Müşebbihe olarak vermiştir. Bağdâdî, İbn Hazm ve Şehristânî'nin eserlerinde ve *Şerhü'l-Mevâkıf*'ta bu fırkalardan söz edildiğini aktarmıştır. Zârûrât-ı dîniyyeden üzerinde icmâ olunan bir emri inkâr etmedikçe ehl-i kıblenin tekfir olunamayacağını söylemiştir.¹¹⁹ Dolayısıyla hem Harputî'nin hem de Arapgirli Hüseyin Avni'nin tasnifleri, Eş'arî makâlât ve fırak geleneğine ait eserlerde görülen tasnif metoduyla benzerlikler taşımaktadır.

Bu dönem içerisinde *Ceride-i Sûfîyye* dergisinde yer alan “Fırka-i Nâciye ve Fırka-i Dâlle” ve “Fırak-ı Dâlle'nin Sebebi Zuhuru Nedir?” isimli makalelerde¹²⁰ de Ehl-i sünnet'in kurtuluşa eren fırka, diğerlerinin ise dalâlet fırkaları olduğu ifade edilmiştir. 26 Safer 1327/6 Mart 1325 (1909) yılında yayına başlayan *Ceride-i Sûfîyye* isimli dergide Ali Fuad imzasıyla yazılan “Akâid-i Fırka-i Muhammedî ve İsbât-ı İtikad-ı Ehl-i Sünnet” isimli makale de dikkat çekicidir.¹²¹

Görüldüğü gibi Tanzimat'tan sonra kaleme alınmış olan mezheplerle ilgili makalelerin genel karakteristiği, Sünnî anlayışı savunma, fırka-i nâciye mevzuunu ele alma ve Şîî mezheplere karşı belirgin bir mücadele verme şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde yazılan eserlerde ve yazılarda, klasik dönem makâlât ve fırak geleneğinden tevârüs eden nitelikler hâkimdir.

116 İlhan, “İzmirli'nin Mezhepler Tarihi Çalışmaları”, s. 76.

117 Baloğlu, “Sebülürreşâd Dergisinde “Yeni İlm-i Kelâm” Tartışmaları”, s. 309.

118 Arapgirli Hüseyin Avni, “Mütakellimin ve Hukemâ”, *Ceride-i İlmîyye*, sy. 48, s. 1487-1488.

119 Arapgirli Hüseyin Avni, “Ahkâm-ı Şer'iyye-i Diniyye'nin Keyfiyet-i İ'tikad ve Amele Taalluku”, *Ceride-i İlmîyye*, sy. 47, s. 1441-1442.

120 K., “Fırka-ı Nâciye ve Fırka-ı Dâlle”, *Ceride-i Sufîyye*, c. 1, sy. 6-3, s. 3; K., “Fırak-ı dâlle'nin Sebebi Zuhuru Nedir?”, *Ceride-i Sufîyye*, c. 1, sy. 6-2, s. 3-4.

121 Ali Fuad, “Akâid-i Fırka-i Muhammedî ve İsbât-ı İtikad-ı Ehl-i Sünnet”, *Ceride-i Sufîyye*, c. 1, sy. 1, s. 4; sy. 2, s. 3-4.

Sonuç

Osmanlı döneminden Cumhuriyet'e kadar gelen süreçte mezhepleri tanımlama, anlama ve görüşleri hakkında bilgi verme adına birçok eser te'lif edilmiş ve farklı tasnif sistemleri ortaya çıkmıştır.

Osmanlı dönemi mezhep tasnifinde, Eş'arî makâlât ve fırak geleneği öne çıkmaktadır. Söz konusu yaklaşım tarzı, ekolün kelamcılarından Fahreddin er-Râzi tarafından ortaya konan ve sonrasında Adududdin el-Îcî ve Cürçânî tarafından benimsenen tasnif sisteminin bir devamıdır. Osmanlı dönemi Mâtürîdî makâlât ve fırak geleneğine ait tasnif sistemi Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî'nin *Kitâbü'r-red ale'l-ehvâ' ve'l-bida'* adlı eserini model almıştır. Burada mezheplerin tasnifinde birçok müellif de olduğu gibi 73 (yetmiş üç) fırka hadisine bağlı kalmıştır.

Osmanlı tasavvuf geleneğinde yer alan tasnif sistemlerinde de kurtuluşta eren fırka olarak Ehl-i sünnet, merkezî konumdaki yerini korumuştur. Eş'arî ya da Mâtürîdî kimliklerini öne çıkaran müellifler, meseleye, hem sahâbe ve önceki dönem âlimleri idealize ederek, hem de geçmişi yüceltme kaygısıyla yaklaşmışlardır. Bid'at ehli için hazırlanmış olan tasniflere ilaveten sufi gruplar da sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Sufi gruplarla ilgili yapılan sınıflandırma, Râzi ve Nesefî geleneğinin bu alandaki yaptığı tasnif denemesinin biraz daha geliştirilmiş halidir.

Osmanlı döneminde yazılan makâlât ve fırak eserlerinde genel olarak mezhepleri tarihsel, siyasal ve sosyo-kültürel ortamdan soyutlayarak sunma şeklinde genel bir yaklaşım dikkat çekmektedir. Mezheplerin görüşlerinin hangi düşünce ortamından ya da sisteminden geldiğinin belirlenmesi gereklidir. Oysa bu eserlerde sosyal hadiseleri tek bir sebebe bağlı olarak açıklama şeklinde niteleyebileceğimiz indirgemecilik oldukça yaygındır. Halbuki mezheplerin teşekkülü ve zamana bağlı zihniyet değişiminde çok sebeplilik ve fonksiyonellik ilkeleri genelgeçerdir. Ayrıca bu eserler -klasik dönem eserlerinde olduğu gibi- mezhep taassubu, seçmecî yaklaşım, mezheplerin aşırı fikirlerini öne çıkarma, oluşumların bazı görüşlerini çarpıtma ya da farklı bir bağlama çekme, bazı düşünceleri görmezden gelerek kasıtlı bir şekilde ihmal etme, bir kısım mezhepleri küçük düşürme adına gerçek dışı kurgulamalar, yalan öykülere dayanma, rivayetleri tahkik etmeme, anonim rivayetlere yer verme gibi özellikleri bünyesinde taşımaktadır.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı

Osman AYDINLI

Özet

İslâm Mezhepleri Tarihi, İslâm Düşüncesi'nin teşekkülü sürecinde kendi geleneğini çok erken bir dönemde oluşturmayı başaran bir disiplindir. Bu alanda kaleme alınan Makâlât, Fırak ve Milel-Nihâl adı verilen eserler, mezheplerin ve düşünce ekollerinin görüşlerini bulabileceğimiz kitaplar olmuştur. Kendine özgü metodu ve edebiyatı (literatürü) olan Makâlât ve Fırak geleneği, temel İslâmî ilimler açısından aktif ve belirleyici bir konuma sahip olmasına rağmen zaman içerisinde ihmal edilmiştir. Bununla birlikte bu disiplinin itikâdî ve siyasî düşünce ekollerini; doğuşuna etki eden faktörler, gelişim süreçleri ve İslâm düşüncesine katkıları bağlamında tanımlayan, anlayan, açıklayan ve zihniyet analizleri yapan bir bilim dalı olarak günümüzde oldukça mesafe aldığı görülmektedir. Farklı dönemlerden geçerek günümüze değin gelen bu geleneğin önemli aşamalarından biri de Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kadar olan süreçtir. Bu makalemizde sözü edilen dönemde telif edilen Makâlât ve Fırâk kitapları tespit edilmeye, mezhepleri anlamaya yönelik yapılan tasnifler belirlenmeye ve eserlerde takip edilen metotlar değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eş'arî fırak geleneği, Maturidî fırak geleneği, 73 fırka hadisi, fırka-i nâciye, fırka-i dâlle, Cumhuriyet dönemi.

Historiography of the Islamic Madhabs from the Ottoman Empire to the Republic

Osman AYDINLI

Abstract

The History of Islamic Madhabs, as a discipline, has been able to establish its own tradition at the onset of the organizational process of Islamic thought. Works penned in this field such as *Maqalat*, *Firaq* and *Milel-Nihal* constitute the main sources that contain the views of *madhabs* and the schools of thought. Despite the determining role of the tradition of *Maqalat* and *Firaq* within the basic Islamic sciences with their distinctive method and literature, it has been neglected over time. On the other hand, this discipline has progressed considerably to our day as a field which describes, understands, explains and analyzes the schools of ideological and political thoughts in the context of factors that affect their occurrence, developmental processes and their contributions to Islamic thought. The era from the Ottoman Empire to the Republic constitutes one of the most substantial stages of that tradition from past to present. This paper aims to locate the *Maqalat* and *Firaq* books, which were compiled in the aforementioned period, to determine classifications in order to understand the *madhabs* and finally to evaluate the methods followed in these studies.

Keywords: Ashari Heresiography, Maturidite Heresiography, Hadith of 73 sects, *al-firqa al-nâjiya*, *al-firqa al-dalla*, the Republic period.